पितरस्तृप्ताः स्थेति वदेत् । तृप्ताः स्म इति प्र० । पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुवाता० ऋचः ३ । अक्षन्नमी० हरी । इति श्रावयित्वा श्राद्धं संपन्नमिति वदेत् । सुसंपन्नमिति विप्राः । ततः कर्ता भुक्तशेषात्सार्ववर्णिकमन्नं पिण्डार्थं प्रकिरणार्थं च पृथक्पृथगुद्धृत्य शेषं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य शेषमन्नं किं क्रियतामिति । विप्रास्तदन्नं स्वी कुर्युरिच्छा चेत् । नो चेदिष्टैः सह भुञ्जीतेति वदेयुः । ततः कर्तोच्छिष्टभागेभ्योऽन्नं दीयतामिति वदेत् । ब्राह्मणा भुक्तावशिष्टं पात्रस्थमन्नं यजमानकुले० भूतल इति मन्त्रेण दैवे दक्षिणभागे पित्र्ये वामभागे भूमौ त्यजेयुः । ततः कर्ता पिण्डदानं कुर्यात् । तद्यथा पितृतृप्त्यर्थं पिण्डदानं करिष्ये । कुरुष्वेति विप्रैरुक्ते यज्ञोपवीती द्विजोच्छिष्टसमीपे चतुर्हस्तान्तरे स्थलसंकोचादौ हस्तमात्रान्तरे वा दक्षिणेन हस्तेन स्फ्येन दर्भमूलेन वाऽऽग्नेयीसंस्थां लेखामुल्लिखेत् । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः । तत्पश्चात्तथैव द्वितीयामुल्लिख्य क्रमेणाभ्युक्ष्य तयोः क्रमेणाऽऽग्नेय्यग्रकं सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्द्वयमास्तीर्य प्राची० प्रथमलेखायां स्तीर्णे बर्हिषि आदिमध्यान्तदेशेषु त्रिरुदकं निनयेत् । शुन्धन्तां सपत्नीकाः पितरः ॥ १ ॥ शुन्धन्तां सपत्नीकाः पितामहाः ॥ २ ॥ शुन्धन्तां सपत्नीकाः प्रपितामहाः ॥ ३ ॥ तथैव द्वितीयलेखायाम् । शुन्धन्तां सपत्नीका मातामहाः ॥ १ ॥ शुन्धन्तां सपत्नीका मातुःपितामहाः ॥ २ ॥ शुन्धन्तां सपत्नीका मातुःप्रपितामहाः ॥ ३ ॥ इति । ततः पाणिहुतशेषमन्नं भुक्तशेषादुद्धृतं सार्ववर्णिकमन्नं च घृतमधुतिलैः संमिश्र्य षट् पिण्डान्कृत्वा पूर्वस्यां लेखायामाग्नेयीसंस्थान्पितृतीर्थेन त्रीन्पिण्डान्दद्यात् । एतत्तेऽस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्च गयायां दत्तमस्तु । एवं पितामहप्रपितामहयोः । एवमेव पश्चिमलेखायां मातामहादित्रयाणामपि । ततो बर्हिर्मूले हस्तसंलग्नं लेपं तूष्णीं निमृज्यात् । ततः, अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । इति सकृत्पिण्डाननुमन्त्र्य सव्येन पार्श्वेन व्यावृत्त्योदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणान्नियम्य पुनरभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषतेति पुनः पिण्डाननुमन्त्र्य यज्ञोपवीती पिण्डावशिष्टं ग्रासमात्रमन्नमादाय बहिर्निष्क्रम्य तदवघ्राय पवित्रे त्यक्त्वाऽऽचम्यान्ये पवित्रे धृत्वा प्राचीनावीती पूर्ववत्पिण्डेषु तिलोदकं निनयेत् । शुन्धन्तां

---

१ क. ख. 'तां श्राद्धमु'। २ ग. 'वेदयेत् । श्रे°। ३ ग. 'लमजे°।

सपत्नीकाः पितर इत्यादि। ततो द्विराचम्य पूर्वबद्धनीवीं विस्रस्य प्रतिपिण्डं तैलाभ्यञ्जनं दर्भैर्दद्यात् । पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीकाभ्यङ्क्ष्व । एवमितरेषु तथैवाञ्जनं दद्यात् । पितरमुकशर्मन्न० सपत्नीकाङ्क्ष्वेत्यादि । अथ पिण्डेषु एतद्वः पितरो वासो मानोतोऽन्य-त्पितरो युङ्ध्वमिति प्रतिपार्वणं मन्त्रावृत्त्या वासस्थाने दशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षाधिकं वयश्चेत्स्वप्रकोष्ठहृदयान्यतरस्थं लोम दद्यात्पूर्वो-क्तेनैव मन्त्रेण । ततः सव्येनापसव्येन वा पिण्डान्गन्धाद्युपचारैरभ्यर्च्य प्राचीनावीती, अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे० इह सन्तः स्याम । मनोन्वाहुवामहे० न्मभिः । आ त एतु मनः पुनः० दृशे । पुनर्नः पि० चेमहि । अथ पिण्डस्थान्पितॄन्प्रवाहयामीति ध्यायन्सकृदुत्तानेन हस्तेन पिण्डांश्चालयेत्। परेतन पितरः सो० नियच्छत । ततः सकुटुम्बः पिण्डा-न्नमस्कृत्य वीरं मे दत्त पितर इति मन्त्रेण मध्यमं पितामहपिण्डमादाय पुनस्तेनैव मन्त्रेण मातुःपितामहपिण्डमादाय पत्न्यै पुत्रकामायै प्रय-च्छेत् । सा च० आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथाऽय-मरपा असत् । इति मन्त्रं स्वयं सकृत्पठन्ती पिण्डद्वयं प्राश्नीयात् । अनेकपत्नीपक्षे तावेव पिण्डौ दर्भैर्विभज्य यथांशं मन्त्रपूर्वकं सर्वा अपि प्राश्नीयुः । पत्न्यामनधिकारिण्यामादानप्राशनमन्त्रयोर्लोप एव । ततः पिण्डानुद्वासयिष्य इत्युक्त्वा ब्राह्मणैरुद्वासयेत्यनुज्ञातोऽवशिष्टान्पिण्डा-नप्स्वग्नौ वा क्षिपेत् । ततो यज्ञोपवीती विप्राणां पितृपूर्वकमुत्तरापो-शनार्थमुदकं दद्यात् । विप्रा अमृतापिधानमसीत्युत्तरापोशनं कृत्वाऽव-शिष्टजलं बहिर्निनयेयुः ।

रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।
अर्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

ततो धृतपवित्रग्रन्थी विस्रस्योच्छिष्टमण्डले निक्षिपेयुः । कर्ता ब्राह्मणानां पितृपूर्वकं गण्डूषकरणहस्तप्रक्षालनादिशुद्धा(द्धया)चमनान्तं कारयित्वा विकिरं दद्यात् । आचान्तेषु विप्रेषु पिण्डदानमिति पक्षे विप्राणामुत्तरापोशनादिशुद्धा(द्धया)चमनान्तं कारयित्वा पिण्डदानं कृत्वा विकिरं दद्यात्। पक्षद्वयेऽपि पिण्डदानान्ते विकिरदानम्। तद्यथा—पूर्वोक्तं सघृतमन्नमादाय प्रथमवैश्वदेविकद्विजोच्छिष्टान्ते—

असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

इति यवोदकसहितं सकृत्प्रकीर्य प्राचीनावीती प्रथमपित्र्यविप्रोच्छिष्टान्ते—

असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः।
दास्यामि तेभ्यो विकिरमन्नं ताभ्यश्च पैतृकम्॥

इति तिलोदकसहितं सकृत्प्रकीर्य तत्समीपे दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषु ये अग्निदग्धा० कल्पयस्व । इति शेषमन्नं प्रकीर्य तदुपरि तिलोदकं निनयेत्।

अग्निदग्धाः कुले जाता येऽप्यदग्धाः कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्॥

ततो यज्ञोपवीत्याचम्य पवित्रे त्यक्त्वाऽन्ये धारयेत्। ततो वैश्वदेविकविप्रहस्तयोरपो दर्भांश्च दद्यात्। शिवा आपः सन्तु। अथ गन्धपुष्पाणि। सौमनस्यमस्तु। अथ यवाः। यवाः पान्तु। पुनरपो दद्यात्। दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु। सन्तु शिवा आपः। अस्तु सौमनस्यम्। पान्तु यवाः। अस्तु दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चेति क्रमेण प्रतिवचनानि। एवमेपसव्येन पित्र्यविप्रहस्तेषु। तत्र यवस्थाने तिलाः, तिलाः पान्त्विति। शेषं समानम्। ततः पित्र्यविप्रान्प्रति वदेत्। अघोराः पितरः सन्तु। सन्त्वघोराः पितर इति विप्राः। ततः कर्ता यज्ञोपवीती ब्राह्मणानभिवाद्य गोत्रवृद्धिं याचेत। अस्मद्गोत्रं वर्धताम्। युष्मद्गोत्रं वर्धतामिति प्रतिवचनम्। ततः—

नित्यानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वदाऽप्यात्मशुद्धये।
पितृमातृपराः सन्तः सन्त्वस्मत्कुलजा नराः॥

इतिमन्त्रेण स्वमस्तके चन्दनादिना तिर्यक्तिलकं कृत्वा शिष्यादिना विप्रोच्छिष्टपात्राणि चालयित्वा देवविप्रहस्तयोर्हस्तेनैव यवोदकं दद्यात्। पुरूरवार्द्रवसंज्ञकविश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति ब्रूत। ततः पित्र्यविप्रहस्तेषु तिलोदकं दद्यात्। पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकशर्मभ्यः, मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहेभ्योऽमु०स्वस्तीति ब्रूत। विप्रैः स्वस्तीति प्रत्युक्ते पुनर्देवविप्रहस्तयोर्हस्तेनैव यवोदकं दद्यात्। पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां यद्दत्तं श्राद्धं तदक्षय्यमस्त्विति ब्रूत। [अस्त्वक्षय्यमिति प्रतिवचनम्।] प्राचीनावीती, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानामित्यादि मातुःप्रपितामहान्तमुच्चार्य यद्दत्तं श्राद्धं तदक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पित्र्य-

---

१ क ख. 'मप्रम°'।

विप्राणां तिलोदकं दद्यात्। अस्त्वक्षय्यमिति प्रतिवचनम्। तत आसादितमर्घ्यपात्रं चालयेत्। यज्ञोपवीती ब्राह्मणेभ्यस्ताम्बूलादि दत्त्वा दक्षिणां दद्यात्। अस्मत्पितृस्थानोपविष्टाय ब्राह्मणायेदं रजतं दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे। एवं पितामहादिस्थानोपविष्टेभ्यो दत्त्वा पुरूरवार्द्रवसंज्ञकविश्वदेवस्थानोपविष्टाय ब्राह्मणायेदं सुवर्णं दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे। एवं द्वितीयाय। ततः सर्वान्प्रार्थयेत्। दक्षिणाः पान्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु। पान्तु दक्षिणा इति प्रतिवचनम्। ततः सति विभवे नानालंकारादि दद्यात्। प्राचीनावीती स्वधां वाचयिष्य इत्युक्त्वा वाच्यतामिति विप्रैः प्रत्युक्तः, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकशर्मभ्य इत्यादिमातुःप्रपितामहान्तमुच्चार्य स्वधोच्यतामिति पित्र्यविप्रान्प्रति वदेत्। अस्तु स्वधेति विप्राः। कर्ता स्वधा संपद्यतामिति भवन्तो ब्रुवन्तु। संपद्यतां स्वधेति विप्राः। कर्ता यज्ञोपवीती विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति भवन्तो ब्रुवन्तु। प्रीयन्तां विश्वे देवा इति प्रतिवचनम्। प्राचीनावीती पितरः प्रीयन्तामिति भवन्तो ब्रुवन्तु। प्रीयन्तां पितर इति प्रतिवचनम्। शोभनं हविरिरिति कर्तारं प्रति विप्रा वदेयुः। कर्ता यज्ञोपवीती देवताभ्यः पितृ० नम इति त्रिरुक्त्वा वाजे वाजे०देवयानैः। उत्तिष्ठत पितरो विश्वैर्देवैः सहेति विप्रान्दर्भाग्रैः संस्पृशन् ॐ स्वधोच्यतामिति अस्तु स्वधेति वोक्त्वा पितृपूर्वं विसृजेत्। ते च ॐ स्वधा, अस्तु स्वधेति वा ब्रुवन्त उत्तिष्ठेयुः। ततः कया नश्चित्र इति तृचं स्वस्वशाखोक्तं जपेयुः। कर्ता पिण्डनिपरणदेशं गोमयादिना संमृज्य तिलाक्षतान्प्रास्य शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युदकधारां कुर्यात्। अस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चेति विप्राः। ततः कर्ता पादप्रक्षालनमण्डलदेशे विप्रानुपवेश्य, आमावाजस्य० गम्यात्। इति प्रदक्षिणीकृत्य तेषां हस्तेष्वक्षतपुष्पादि दत्त्वा नियतो वाग्यतः शुचिर्दक्षिणामुखः प्राञ्जलिस्तिष्ठन्वरान्याचेत। दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्। दातारो वोऽभिवर्धन्तामिति विप्रैः प्रतिवचनं कार्यम्। एवमुत्तरत्र। कर्ता वेदाः संततिरेव नः। विप्रा वेदाः संततिरेव वः। कर्ता श्रद्धा च नो मा व्यगमत्। विप्राः श्रद्धा च वो मा व्यगमत्। कर्ता बहु देयं च नोऽस्तु। विप्रा बहु देयं च वोऽस्तु। कर्ता, अन्नं च नो बहु भवेत्। विप्रा अन्नं च वो बहु भवेत्। कर्ता, अतिथींश्च लभेमहि। विप्राः, अतिथींश्च लभध्वम्। कर्ता याचितारश्च नः सन्तु। विप्रा याचितारश्च वः सन्तु। कर्ता मा च याचिष्म कंचन। विप्रा मा च याचिढ्वं कंचन। स्वादुषंसदः पितरो०

चित्रसेना० ब्राह्मणासः० पूषा नः पातु० इहैवस्तं मा वि० क्रीळन्तौ पु० गृहे ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्तु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

एताः सत्या आशिषः सन्तु इत्याशिषो दद्युः । कर्ता विप्रदत्ताक्षतादि शिरसि धृत्वा विप्रान्पादाभ्यङ्गादिभिः प्रियोक्तिभिश्च परितोष्य प्रणिपत्य प्रार्थयेत् ।

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाब्जवन्दनात् ।
अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनुग्रहाद्दिवम् ॥
पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः ।
तत्क्लेशजातं चित्ते तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥
यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या० च्युतम् ।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः ।
श्राद्धं संपूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम ॥
यः कश्चिच्छ्राद्धयज्ञस्य प्रोक्तो मन्वादिभिर्विधिः ।
असौ युष्मत्प्रसादेन संपूर्णः सकलोऽस्तु मे ॥

सर्वं संपूर्णमस्त्विति विप्राः । कर्ता वसिष्ठासः पितृ० प्रीता इव ज्ञा० देवान्वासि०ते नो रासन्ता०सदा नः । इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति नमस्कारवतीमन्ततः शंसति तस्मादन्ततः पितृभ्यो नमस्क्रियते तदाहुर्व्याहावं पित्र्याः शंसेत् । अव्याहावाँ इति व्याहावमेव शंसेदसंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्वसंस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति यो व्याहावं शंसति तस्माद्व्याहावमेव शंस्तव्यमिति पठित्वा—

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं श्राद्धकर्मणि ।
सर्वं भवतु मेऽच्छिद्रं ब्राह्मणानां प्रसादतः ॥

इति विप्रान्संप्रार्थयेत् । सर्वमच्छिद्रमस्त्विति विप्रा वदेयुः । कर्ता, अनेन दर्शश्राद्धयज्ञेन भगवान्पितृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयताम् । तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । वषट् ते विष्ण० सदा नः । ततः प्राचीनावीती सपरिवारो ब्राह्मणैः सहाष्टौ पदान्यनुव्रज्य यज्ञोपवीती पूर्वं प्रतिब्राह्मणं स्थापितदीपान्निर्वास्य पवित्रादीनि विसृज्य पादौ प्रक्षाल्य द्विराचामेत् ।

---

१ म °पूर्णम । २ म. °पी परमेश्वरः प्री°।

ततो विप्रोच्छिष्टानि भूमौ शुचौ देशेऽवटं खात्वा तत्र निक्षिप्य मृदाऽऽच्छादयेत् । गृहान्तरसत्त्वे सूर्यास्तादनन्तरमुच्छिष्टप्रतिपत्तिः । ततोऽगारं गोमयेनोपलिप्य श्राद्धशेषेण नित्यश्राद्धं कृत्वा श्राद्धशेषेणैव वैश्वदेवादिकं कृत्वेष्टैः सह भुञ्जीतेति । दर्शश्राद्धमनुपनीतोऽपि कुर्यादिति निर्णयसिन्धावुक्तम् । अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

न्यूषु वाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।
अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥ इति ।

इति श्रीमच्चित्पावनकेळकरोपाभिधमहादेवात्मजबापूभट्टविरचितायां श्राद्धमञ्जर्यां सकलशिष्टवर्यपरिगृहीतः पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथ गृह्यपरिशिष्टोक्तो दर्शश्राद्धप्रयोगः । अत्र श्राद्धार्हदेशपदार्थोपकल्पनादि सर्वे धर्माः परिभाषोक्ता एव ग्राह्याः । श्राद्धकर्ता श्राद्धदिने वा प्रातः श्राद्धार्हान्ब्राह्मणान्द्वौ दैवे पित्र्ये त्रीनेकैकं वोभयत्र शक्तश्चेदेकैकस्य स्थानेऽनेकान्वा निमन्त्रयेत् । श्वोऽद्य वा करिष्यमाणदर्शश्राद्धे पुरूरवार्द्रवसंज्ञकविश्वदेवस्थाने त्वया क्षणः करणीयः । ॐ तथेति प्रतिवचनम् । प्राचीनावीती, अद्यकरिष्यमाणदर्शश्राद्धेऽस्मत्पितुरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य सपत्नीकस्य स्थाने त्वया क्षणः करणीयः । ॐ तथा । एवं पितामहप्रपितामहयोर्मातामहादीनां च विप्रपादस्पर्शपूर्वकं निमन्त्र्य मध्याह्ने स्नात्वा पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शश्राद्धाङ्गं तर्पणं विधाय ब्राह्मणान्समाहूय तान्प्रति सव्येनैव स्वागतमिति प्रणतिपूर्वकं वदेत् । सुस्वागतमिति प्रतिवचनम् । ततः प्राच्यां शुचौ गृहाङ्गणे गोमयोदकाभ्यां चतुरस्रं मण्डलमुल्लिख्य तद्दक्षिणतस्तथैव वर्तुलमण्डलमुल्लिख्योत्तरे सयवान्दर्भानास्तीर्य दक्षिणे सतिलान्दर्भानास्तीर्य गन्धादिभिर्मण्डलद्वयमभ्यर्च्योत्तरमण्डलस्य पश्चात्प्राङ्मुखौ दैविकविप्रावुपवेश्य स्वयं प्रत्यङ्मुख उपविश्य विप्रपादौ मण्डले निधाय पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवा इदं वः पाद्यं स्वाहा नम इति यवोदकं पादयोर्दत्त्वा शं नो देवी० तु नः । इति मन्त्रेण पादौ प्रक्षालयेत् । एवमुत्तरत्र । *ततः* प्राचीनावीती दक्षिणमण्डलसमीपे मुख्यपितृविप्रमुदङ्मुखमुपवेश्य तत्पादौ मण्डले निधाय, अस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सप-

---

१ ग. 'दक्षम'।

त्नीकेदं ते पाद्यं स्वधा नम इति तिलोदकं पादयोर्दत्त्वा शं नो देवी-रिति पादौ क्षालयेत् । एवं सर्वेषां तत्तदुच्चारपूर्वकं पाद्यं कृत्वा मण्डल-योरुत्तरतो ब्राह्मणान्द्विराचाम्य स्वयमप्याचामेत् । ततः श्राद्धस्थले कम्बलाद्यासनेषु वैश्वदेविकौ प्राङ्मुखौ पित्र्यर्थानुदङ्मुखान्विप्रांस्तत्तद्रू-पान्ध्यायन्नुपवेशयेत् । तत आचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाम-मुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानाम् । अस्मन्मातामह-मातुःपितामहमातुःप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रा-दित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानामेतेषां तृप्त्यर्थं दर्शश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य, अपहता असुरा० तं मन इत्यप्रदक्षिणं सर्वतस्तिलानवकीर्य, उदीरता०हवेषु । इति जपित्वा दर्भोदकेनान्नान्यभ्युक्ष्य गयां जना-र्दनं वस्वादिरूपान्पितॄंश्च ध्यात्वा यज्ञोपवीती देवार्चनं कुर्यात् । तत्र दैविकविप्रहस्तयोरपो दत्त्वा पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानामिद-मासनम् । इत्येकैकस्याऽऽसने दक्षिणतः प्रागग्रानृजून्युग्मान्दर्भान्दत्त्वाऽपो दद्यात् । अथाभ्युक्षितायां भुवि प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषु न्यग्बिल-मेकमर्घ्यपात्रमासाद्योत्तानीकृत्य तस्मिन्दर्भद्वयात्मकं प्रागग्रं पवित्रं निधा-याप आसिच्य शं नो देवी० तु न इत्यनुमन्त्र्य यवोऽसि धा० स्मृतम् । इति यवानोप्य गन्धपुष्पाणि क्षिप्त्वा देवपात्रं संपन्नमित्यभिमृश्य यव-हस्तो विश्वान्देवानावाहयिष्यामीत्युक्त्वा, आवाहयेति विप्राभ्यामुक्ते विश्वे देवास आ० दत । इति दक्षिणाङ्गादिवामाङ्गसंस्थं पादजान्वंसशि-रःसु यवानवकीर्य, आगच्छन्तु० भवन्तु त इत्युपस्थाय स्वाहार्घ्या इत्यर्घ्यपात्रमुभयोः सकृन्निवेद्याथ प्रथमं प्रत्येकमन्या अपो दत्त्वाऽर्घ्य-पात्रादर्घ्यमादाय पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवा इदं वोऽर्घ्यमिति दत्त्वा या दिव्या आपः० भवन्तु इति स्रवन्तीरपोऽनुमन्त्र्यापो दद्यात् । एवं द्वितीयस्यावशिष्टमर्घ्यं दद्यात् । तत उभयोः प्रत्युपचारमाद्यन्तयोर-द्दानपूर्वकं गन्धपुष्पधूपदीपान्द्विर्द्विर्दत्त्वा सकृदाच्छादनं दत्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णताऽस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्वित्युक्त्वा संपूर्णमस्त्विति विप्रैः प्रत्युक्ते युष्मदनुज्ञया पित्र्यर्चनं करिष्य इत्युक्त्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः प्राचीनावीती, आग्नेय्यभिमुख उपविश्य पित्र्यर्चनं कुर्यात् । प्रथमविप्रहस्तेऽपो दत्त्वाऽस्म-त्पितुरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य सपत्नीकस्येत्येकवदस्मत्पितृ-

---

१ ग. °निविप्रान्द्व तद्रू° ।

णाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरूपाणां सपत्नीकानामिति बहुवद्वा निर्देशं कृत्वेदमासनमिति दर्भानयुग्मान्द्विगुणभुग्नानासने वामभागे दत्त्वाऽपो दद्यात्। एवं सर्वत्र तत्तद्विभक्त्या पित्रादीनामेकवद्वा बहुवद्वा निर्देशं कुर्यात्। अस्मत्पितामहस्य० अस्मत्पितामहानामित्यादि वा सर्वेषामासनानि दत्त्वा पितृविप्रसमीपे भुवमभ्युक्ष्य दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्य प्रतिवर्गं त्रीणि त्रीणि पात्राणि न्यग्बिलानि दक्षिणापवर्गाणि निधायोत्तानानि कृत्वा तेषु दर्भत्रयात्मकानि पवित्राण्यन्तर्धायाप आसिच्य शं नो देवी० तु न इति सर्वाणि सकृन्मन्त्रेणानुमन्त्र्य तिलोऽसि सोमदे० स्वधा नमः। इति पृथक्पृथङ्मन्त्रावृत्त्या तिलानोप्य गन्धपुष्पाणि क्षिप्त्वा पितृपात्रं संपन्नम्। पितामहपात्रं संपन्नम्। प्रपितामहपात्रं०। मातामह०। मातुःपितामहपा०। मातुःप्रपितामहपात्रं संपन्नमिति यथालिङ्गं पात्राण्यभिमृश्य तिलहस्तः, अस्मत्पितरममुकशर्माणमित्यादिप्रपितामहान्तं द्वितीयान्तमुच्चार्याऽऽवाहयिष्यामीत्युक्त्वा तैरावाहयेत्युक्ते वामाङ्गादिदक्षिणाङ्गसंस्थमेकैकस्मिञ्शिरोंसजानुपादेषु, उशन्तस्त्वा नि० अत्तवे। इति मन्त्रेण तिलानवकीर्य, आयन्तु नः पितरः० त्वस्मानित्युपस्थाय यज्ञोपवीती स्वधार्घ्या इति मन्त्रावृत्त्या तत्तदर्घ्यपात्रं तत्तद्विप्राग्रे निवेद्य प्रथमविप्रहस्तेऽपो दत्त्वा सशेपमर्घ्यमादाय दक्षिणेन पाणिना सव्योपगृहीतेन पितरिदं तेऽर्घ्यमिति पितृतीर्थेन दत्त्वा या दिव्या इत्यनुमन्त्र्यापो दद्यात। एवं पितामहादीनां दत्त्वेतरानर्घ्यशेषानाद्यपात्रार्घ्यशेषे निनीय ताद्भिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति। अप उपस्पृश्य तत्पात्रं शुचौ देशे पितृभ्यः स्थानमसीति मन्त्रेण निधाय प्रपितामहार्घ्यपात्रेणापिदध्यात। न्यग्बिलं वा कुर्यात्। तदक्षय्यवाचनान्तं न चालयेत्। प्राचीनावीती, अस्मत्पितरमुकशर्मन्नित्यादिसंबुद्ध्यन्तमुक्त्वाऽऽद्यन्तयोरब्दानपूर्वकं काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा सर्वेषां गन्धाद्याच्छादनान्तान्पञ्चोपचारान्दत्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णतां वाचयित्वा भोजनार्थादन्नादन्नमुद्धृत्य सर्पिषाऽभ्यज्य(ज्य) ब्राह्मणपाणिषु दर्भानन्तर्धाय सव्यहस्तेन दक्षिणहस्त आज्येनोपस्तीर्य मध्यात्पूर्वार्धादवदाय पञ्चावत्ती तु पश्चार्धात्तृतीयमवदाय सव्यहस्तेन पात्रस्थमवत्तं चाभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधा नम इति प्रथमाहुतिं हुत्वा सोमाय पितृमत इदं न ममेति त्यजेत्। पुनः पूर्ववदवदाय, अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः। अग्नये कव्यवाहनायेदं

न ममेति द्वितीयां जुहुयात् । एवं सर्वविप्रपाणिषु द्वे द्वे आहुती जुहुयात् । अपि वा, एकैकामाहुतिं विगृह्य सर्वेषु विप्रपाणिषु जुहुयात् । यज्ञोपवीती भोजनपात्रस्थापनार्थं दैवे चतुरस्रे मण्डले गोमयेन विधाय पित्र्ये वृत्तानि विधाय दैवे सयवान्पित्र्ये सतिलान्दर्भान्प्रास्य भोजनपात्राणि निधायाऽऽज्येनोपस्तीर्यान्नानि परिवेष्य पितृपात्रान्नेषु हुतशेषं तूष्णीं परिविष्य प्रथमदैविकं पात्रं तूष्णीं परिषिच्य पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोक इति पात्रसहितमन्नमभिमृश्य ब्राह्मणपाण्यङ्गुष्ठम् इदं विष्णुर्वि० सुरे । विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यन्ने निवेश्य यवोदकमादाय पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवा देवता इदमन्नं हविरयं ब्राह्मण आहवनीयार्थ इयं भूमिर्गयाऽयं भोक्ता गदाधर इदमन्नं ब्रह्मणे दत्तं सुवर्णपात्रस्थमक्षय्यवटच्छायेयमित्युक्त्वा पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वाहेत्युत्सृज्य, एवं द्वितीये ये देवासो० जुषध्वम् । इत्युपस्थाय प्राचीनावीती पितृविप्रपात्रं तूष्णीं परिषिच्य पृथिवी ते पात्रं० विष्णो कव्यं रक्षस्व । तिलोदकमादाय पिताऽमुकशर्माऽमुकगोत्रो वसुरूपो देवतेदमन्नं० दत्तं रजतपात्रस्थमक्षय्यवटच्छायेयम् । अस्मत्पित्रेऽमुकशर्मणेऽमुकगोत्राय वसुरूपायेदमन्नममृतरूपं० चाऽऽ तृप्तेः स्वधा । एवं सर्वेषां तत्तदुच्चारपूर्वकमुत्सृज्य ये चेह पितरो ये० जुषस्वेत्युपस्थाय यज्ञोपवीती, अन्नेषु मधु सर्पिर्वाऽऽसिच्य सप्रणवव्याहृतिकां सावित्रीं जपित्वा मधु वाता ऋ० इति तिस्र ऋचश्च जपित्वा मधु मधु मधु इति त्रिरुक्त्वा पितॄननुस्मृत्याऽऽपोशनं प्रदाय ब्राह्मणान्यथासुखं जुषध्वमिति भोजनायातिसृजेत् । भुञ्जानान्ब्राक्षोघ्नपित्र्यादीनि श्रावयेत् । अथ तृप्ताञ्ज्ञात्वा मधुमतीस्तिस्रोऽक्षन्नमीमदन्तेति चैकां श्रावयित्वा संपन्नमिति ब्राह्मणान्पृ(न्पृ)ष्ट्वा सुसंपन्नमिति प्रत्युक्तो भुक्तशेषात्सार्ववर्णिकमन्नं पिण्डार्थं प्रकिरणार्थं च पृथगुद्धृत्य शेषं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । शेषमन्नं किं क्रियतामिति विप्रास्तत्स्वी कुर्युरिष्टैः सह भुज्यतामिति वा वदेयुः । ततो विप्रैरुत्तरापोशनादिशुद्ध्वा(द्ध्या)चमनान्तं कारयित्वा पिण्डदानं कुर्यात् । उत्तरापोशनात्पूर्वं वा । तद्यथा विप्रोच्छिष्टान्ते स्फ्येन दर्भमूलेन वा, अपहता असुरा रक्षांसि

---

१ क. ख. विप्राणामुत्त° ।

वेदिषद इत्याग्नेयीसंस्थं लेखाद्वयमुल्लिख्य तत्प्रत्येकमभ्युक्ष्य बर्हिषाऽवस्तीर्य प्राचीनावीती प्रथमलेखायां बर्हिषि मूलमध्यान्तेषु पिण्डदेशेषु शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति पितृतीर्थेन तिलोदकं निनीय तथैव द्वितीयलेखायां शुन्धन्तां मातामहा इत्यादि। तत एतत्तेऽमुकशर्मन्ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्चेति पित्रे पिण्डं दत्त्वा पितामहादिभ्यस्तत्तन्नामोच्चारपूर्वकं दद्यात्। ततः, अत्र पितरो मादयध्वमिति पिण्डान्सकृदनुमन्त्र्य सव्यावृदावृत्योदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्त्यायतप्राणः सन्नासित्वा प्रत्यावृत्य, अमीमदन्त पितरो० यीषत। इति पुनः सकृत्पिण्डाननुमन्त्र्य पिण्डशेषचरुमवघ्रायाऽऽचम्य शुन्धन्तां पितर इत्यादि पिण्डेषु पूर्ववत्तिलोदकं निनीयासावभ्यङ्क्ष्वासावङ्क्ष्वेति यथालिङ्गं पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने दत्त्वा वासःस्थाने दशामूर्णास्तुकां वा, एतद्वः पितरो० युङ्ध्वम्। इति प्रतिवर्गं दद्यात्। उत्तरे वयसि स्वहृल्लोम दद्यात्। अथ पिण्डान्गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्राञ्जलिस्तिष्ठन्नुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे० चेमहि। इति चतसृभिरुपस्थाय परेतन० नियच्छतेति पिण्डस्थान्पितॄन्प्रवाहयेत्। अथ पिण्डान्नमस्कृत्य वीरं मे दत्त पितर इति मध्यमं पिण्डद्वयमादाय, आधत्त पितरो गर्भं० असत्। इति पुत्रकामः पत्नीं प्राशयेत्। इतरान्पिण्डानप्सु प्रक्षिपेत्। अग्नौ वा जुहुयात्। गवे वा ब्राह्मणाय वा[3] दद्यात्। ततः प्रकिरणार्थं सार्ववर्णिकं पूर्वं पृथगुद्धृतमन्नमुदकेन परिप्लाव्य विप्रोच्छिष्टान्ते दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषु ये अग्निदग्धा० कल्पयस्वेति तदन्नं प्रकीर्य

अग्निदग्धाः कुले जाता नाग्निदग्धाः कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्॥

इति तिलोदकं निनीयाऽऽचामेत्। अथ ब्राह्मणहस्तेष्वपो दर्भांश्च दत्त्वा दैवे यवान्पित्र्ये तिलांश्चावधाय पुनरपो दद्यादेषा हस्तशुद्धिः। अथ ब्राह्मणानभिवाद्य, अस्मद्गोत्रं वर्धतामिति गोत्रवृद्धिं याचेत। युष्मद्गोत्रं वर्धतामिति विप्रा वदेयुः। कर्ता विप्रोच्छिष्टानि चालयित्वा पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवाः स्वस्तीति ब्रूतेति दैविकविप्रहस्तयोरपो दद्यात्। ताभ्यां स्वस्तीति प्रत्युक्ते प्राचीनावीती पित्रादीनां संबुद्ध्यन्तमुच्चारणं कृत्वा स्वस्तीति ब्रूतेत्यपो दद्यात्।

---

१ ग. 'हृदयलो°'। २ क. ख. 'कं पू°'। ३ ग. 'रिप्राप्ला°'।

स्वस्तीति प्रतिवचनम् । यज्ञोपवीती पुरूरवार्द्रव० विश्वेषां देवानां यद्दत्तं श्राद्धं तदक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति यवोदकं दत्त्वा, अक्षय्यमस्त्विति प्रत्युक्ते प्राचीनावीती पित्रादीन्षष्ठ्यन्तानुच्चार्य यद्दत्तं श्राद्धं तदक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति तिलाम्बु दत्त्वा पूर्वस्थापितमर्घ्यपात्रं निवृत्य यज्ञोपवीती ब्राह्मणेभ्यो मुखवासताम्बूलादि दत्त्वा दक्षिणां दत्त्वा तान्पादाभ्यङ्गादिभिः प्रियोक्तिभिश्च परितोष्य कर्मणः संपूर्णतां वाचयित्वा ॐ स्वधोच्यतामिति ब्रुवन्पितृपूर्वं विसृजेत् । विप्राश्चास्तु स्वधेति ब्रुवन्त उत्तिष्ठेयुः । कर्ता पिण्डनिपरणदेशं संमृज्य तत्र तिलान्प्रास्य तत्र शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु, इत्युदकधारामासिच्य तथाऽस्त्विति विप्रैः प्रत्युक्ते दक्षिणामुखः प्राञ्जलिस्तिष्ठन्वरान्याचेत

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव नः ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्तु ॥ इति ।
दातारो वोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव वः ।
श्रद्धा च वो मा व्यगमद्बहु देयं च वोऽस्तु ॥

इति विप्राः प्रतिवदेयुः । कर्ता यस्य स्मृत्या च० च्युतम् । मन्त्रहीनं० मम । यः कश्चिच्छ्राद्ध० स्तु मे । सर्वं संपूर्णमस्त्विति विप्राः । कर्ताऽनेन दर्शश्राद्धयज्ञेन भगवान्पितृस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयताम् । तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु इत्युक्त्वा विप्रोच्छिष्टान्युद्वास्य भूमौ निखन्याऽऽच्छाद्य गृहं गोमयेनोपलिप्य श्राद्धशेषेण वैश्वदेवादिकं कृत्वा श्राद्धशेषमिष्टैः सह भुञ्जीतेति ।

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळ० श्राद्धमञ्जर्यां केवलगृह्यपरिशिष्टोक्तो दर्शश्राद्धप्रयोगः ।

अथ सूत्रोक्तः पार्वणश्राद्धप्रयोगः । स च पूर्वोक्तविस्तरेण प्रयोगकरणाशक्तौ कर्तव्यः ।

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यत्कर्म चोदितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् ॥

इति वचनात् । अपि वा शक्तौ सत्यामपि स्वगृह्योक्त एव कार्यो न शाखान्तरदृष्टविस्तरः कार्य इति वृत्तिकृदुक्तेः । अतो वृत्तिकृत्कारिका-

काराभ्यां किंचित्किंचिद्वर्धाक्षिप्तस्यावश्यकमन्वादिशाखान्तरपरिग्रहेणा-नुष्ठेयार्थो निरूपितस्तदनुसारेणैवोच्यते । तत्र मातामहादीनामनुक्तावपि स्वाविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमित्युक्तत्वाच्छिष्टाचाराच्च तत्परिग्रहेणैव प्रयो-गोऽभिधीयते । श्राद्धकर्ता श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युः सायं श्राद्धदिने वा प्रात-र्ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । श्वोऽद्य वा करिष्यमाणदर्शश्राद्धे पुरूरवार्द्रवसं-ज्ञकविश्वदेवस्थाने त्वया क्षणः करणीय इति वैश्वदेवार्थमेकं द्वौ वा निमन्त्र्य प्राचीनावीती, अद्य करिष्यमाणदर्शश्राद्धेऽस्मत्पितुरमुकशर्म-णोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य सपत्नीकस्य स्थाने त्वया क्षणः करणीयः । ॐ तथेति प्रतिवचनम् । एवं पितामहाद्यर्थांस्तत्तन्नामोच्चारपूर्वकं निम-न्त्रयेत् । अतः परं ब्राह्मणानां कर्तुश्च ब्रह्मचर्यम् । ततः श्राद्धदिने मध्याह्ने स्नात्वा दर्शश्राद्धाङ्गतर्पणं विधाय ब्राह्मणान्समाहूय तैः स्नानं कारयित्वा यज्ञोपवीती पवित्रे धृत्वाऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती, अस्मत्पितुरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य सपत्नीकस्यास्मत्पितामहस्यामुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य रुद्ररूपस्य सपत्नी-कस्यास्मत्प्रपितामहस्यामुक० आदित्यरूपस्य सपत्नीकस्यास्मन्मातामह-स्यामु० अस्मन्मातुःपितामहस्यामु० अस्मन्मातुःप्रपितामहस्यामु० आदि-त्यरूपस्य सपत्नीकस्यैतेषां तृप्त्यर्थं दर्शश्राद्धं करिष्ये । ततस्तान्वि-प्रान्स्नातान्स्वयं कर्त्रा वा प्रक्षालितपादान्द्विराचान्तानुपवेशयेत् । तत्र द्वौ प्राङ्मुखौ दैविकौ वैश्वदेवस्वरूपौ ध्यायन्नुपवेश्य पित्राद्यर्थान्ममैते पितर इति ध्यायन्नुदङ्मुखानुपवेशयेत् । ततो यज्ञोपवीती देवार्चनं कुर्यात् । प्रथमवैश्वदेविकविप्रहस्तेऽपो दत्त्वा पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानामिदमासनम् । इति दक्षिणभाग ऋजून्युग्मान्दर्भानासने दत्त्वाऽपो दद्यात् । एवं द्वितीये दैवेऽर्घ्यदानमावाहनं च कृताकृतम् । पुरूरवा० विश्वे देवा अमी वो गन्धाः स्वाहा नमो न मम । एवमाद्य-न्तयोरब्दानपूर्वकं गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानि दद्यात् । प्राचीनावीती, अपो दत्त्वाऽस्मत्पितुरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य सपत्नीकस्येद-मासनमिति वामभागे द्विगुणभुग्नान्दर्भानासने दत्त्वाऽपो दद्यात् । एवं पितामहादीनां तत्तदुच्चारपूर्वकमासनानि दद्यात् । ततो दर्भेषु षडर्घ्य-पात्राण्याग्नेयीसंस्थान्यासाद्य तेषु दर्भत्रयात्मकानि पवित्राणि निधा-याप आसिच्य शं नो देवीरिति सकृदनुमन्त्र्य तिलोऽसि सोम० स्वधा

---

१ ग. 'निद'।

नम इति मन्त्रावृत्त्या प्रतिपात्रं तिलानोप्य गन्धपुष्पाणि क्षिप्त्वा यज्ञोपवीती तत्तदर्घ्यपात्रं तत्तद्विभाग्रे स्वधाऽर्घ्या इति मन्त्रावृत्त्या प्रत्येकं निवेदयेत् । सन्त्वर्घ्या इति प्रतिवचनम् । एकब्राह्मणपक्षे तस्मा एव सकृन्मन्त्रेण सर्वाणि निवेदयेत् । एकस्य स्थानेऽनेकब्राह्मणपक्षे तदर्घ्यपात्रं सकृन्मन्त्रेण युगपत्सर्वेभ्यो निवेदयेत् । ततोऽन्या अपः प्रदाय दक्षिणहस्तेन सशेषमर्घ्यमादाय सव्योपगृहीतेन सपत्नीक पितरिदं तेऽर्घ्यमिति दत्त्वा या दिव्या आपः० भवन्तु । इति विप्रहस्तात्स्रवन्तीरपोऽनुमन्त्र्यापो दद्यात् । एवं पितामहादीनां तत्तन्मन्त्रेणार्घ्यदानम् । एकब्राह्मणपक्षे तस्मा एव सर्वाण्यर्घ्याणि प्रत्येकमाद्यन्तयोरुदकदानपूर्वकं दद्यात् । अनेकब्राह्मणपक्षे तदेवार्घ्यं विगृह्य सर्वेभ्यो दद्यात् । ततः प्रथममर्घ्यपात्रं पित्र्यविप्रवामभागेऽन्यत्र वा शुचौ देशे निधाय तस्मिन्नितरार्घ्यपात्रस्थान्संस्रवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुखमनक्ति अपः स्पृष्ट्वा तत्पात्रं प्रपितामहपात्रेणापिधाय तदा श्राद्धसमाप्तेर्न चालयेत् । ततः प्राचीनावीती, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकशर्माण इत्याद्युच्चार्य एष वो गन्धः स्वधा नमो न मम । एवमाद्यन्तयोरुदकदानपूर्वकं गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि प्रदाय भोजनपात्राण्यासाद्य भोजनार्थादन्नादन्नमादाय घृताक्तं कृत्वा प्राचीनावीती पित्र्यविप्रपाणिषु मेक्षणेन हस्तेन वाऽवदानधर्मेण सोमाय पितृमते स्वधा नमः । सोमाय पितृमत इदं० । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः । अग्नये कव्यवाहनायेदं० इति प्रत्येकं द्वे द्वे आहुती जुहुयात् । अपि वा, एकैकामाहुतिं विगृह्य सर्वेषु विप्रपाणिषु जुहुयात् । विप्राः स्वस्वपाणिस्थमन्नं स्वस्वपात्रे संस्थाप्य बहिर्गत्वाऽऽचम्य यथास्थानमुपविशेयुः । कर्ता यज्ञोपवीती देवपूर्वमन्नं भोजनपर्याप्त्यधिकं परिविष्य हुतशेषं सर्वेषु पितृपात्रेषु दद्यात् । ततो यज्ञोपवीती देवपात्रस्थमन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वाहा हव्यं नमो न ममेति निवेद्य पितृपात्रस्थमन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य प्राचीनावीती, अस्मत्पित्रेऽमुकशर्मणेऽमुकगोत्राय वसुरूपाय सपत्नीकायेदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वधा कव्यं नमो न मम । एवं पितामहादिभ्यो निवेद्याऽऽपोशनार्थमुदकं दद्यात् । विप्राश्चान्नं परिषिच्य बलिदानवर्जमापोशनं कृत्वा प्राणाहुतीर्गृहीत्वोक्तनियमयुक्ता भुञ्जीरन् । कर्ता यज्ञोपवीती भुञ्जानान्राक्षोघ्नपित्र्यादीनि च श्रावयेत् । तेषु तृप्तेषु मधु वाता ऋतायते म० इति तिस्रोऽक्षन्नमीमदन्तेति चैकां

श्रावयेत् । ततो ब्राह्मणान्पृच्छति संपन्नमिति । ते च संपन्नमिति प्रत्यूचुः । ततः कर्ता भुक्तशेषात्सार्ववर्णिकमन्नं पिण्डार्थं प्रकिरणार्थं चोद्धृत्य शेषं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । शेषमन्नं किं क्रियतामिति । विप्रास्तत्स्वी कुर्युरिष्टैः सह भुज्यतामिति वा वदेयुः । ततः कर्ता पिण्डदानं कुर्यात् । द्विजोच्छिष्टसमीप आग्नेयीसंस्थां लेखामुल्लिखेत् । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः । तत्पश्चात्तथैवोल्लिख्य क्रमेणाभ्युक्ष्य बर्हिर्द्वयमास्तीर्य प्राचीनावीती पूर्वस्यां त्रिरुदकं निनयेत् । शुन्धन्तां सपत्नीकाः पितराद्या इति पञ्चवारमुदकं निनयेत् । ततः षट् पिण्डान्कृत्वा, एतत्तेऽस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक ये च त्वामत्रानु इति पित्रे पिण्डं दत्त्वा एतत्तेऽस्मत्पितामहेत्यादिमातुःप्रपितामहान्तेभ्यो दद्यात् । अथ पिण्डस्थान्पितॄननुमन्त्रयेत् । अत्र पितरो० यध्वम् । सव्यावृदुदङ्ङावृत्य यथाशक्ति प्राणान्नियम्याभिपर्यावृत्य, अमीमदन्त० यीषत । इति पुनः पिण्डाननुमन्त्र्य यज्ञोपवीती चरुशेषमवघ्रायाऽऽचम्य प्राचीनावीती पूर्ववच्छुन्धन्तामित्यादि पिण्डेषु जलं निनयेत् । ततः पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीकाभ्यङ्क्ष्वेति तैलाभ्यञ्जने दद्यादेवमितरेषु तथैवाङ्क्ष्वेत्यञ्जनम् । अथ दशामूर्णास्तुकां वा दद्यात् । पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वीयप्रकोष्ठस्थं हृत्स्थं वा लोम दद्यात् । एतद्वः० युङ्ध्वम् । इति प्रतिपार्वणं मन्त्रावृत्तिः । अथ पिण्डस्थान्पितॄनुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे० स्याम । मनोन्वाहुवामह इति च तिसृभिः । अथैनान्प्रवाहयेत् । परेतन० नियच्छत । ततो वीरं मे दत्त पितर इति मन्त्रावृत्त्या मध्यमं पिण्डद्वयमादायाऽऽधत्त पितरो ग० असदिति पत्नीं प्राशयेत् । अवशिष्टान्पिण्डानप्स्वग्नौ वा क्षिपेत् । ततो विप्रैरुत्तरापोशनादिशुद्धा(द्ध्या)चमनान्तं कारयित्वा पूर्वोद्धृतमन्नं सजलं विप्राणामग्रतस्तूष्णीं भुवि प्रकिरन्नुत्सृजेत् । ततः पूर्वासादितमर्घ्यपात्रं चालयेत् । यज्ञोपवीती ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां यथासंभवं गोहिरण्यालंकारादि दत्त्वा ॐ स्वधोच्यतामिति अस्तु स्वधेति वोक्त्वा विसृजेत् । ते च ॐ स्वधा, अस्तु स्वधेति वा ब्रुवन्त उत्तिष्ठेयुः । कर्ता दक्षिणामुखस्तिष्ठन्वरान्याचेत । दातारो०व नः । श्रद्धा च नो०स्त्विति । विप्राः । दातारो वो०व वः । श्रद्धा च वो०स्त्विति प्रतिवदेयुः । कर्ता यस्य स्मृत्या०च्युतम् । मन्त्रहीनं०मम । यः कश्चिच्छ्राद्धयज्ञ०स्तु मे । सर्वं संपूर्णमस्त्विति, विप्राः । कर्ताऽनेन दर्शश्राद्धयज्ञेन भगवान्पितृस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयताम् । तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।

ततो विप्रोच्छिष्टान्युद्वास्य भूमौ निखन्याऽऽच्छाद्य गृहं गोमयेनोपलिप्य श्राद्धशेषेणैव वैश्वदेवादिकं कृत्वेष्टैः सह भुञ्जीतेति ।

इति श्रीमच्चित्तपावनके० श्राद्धमञ्जर्यां संक्षिप्तः सूत्रोक्तः पार्वणश्राद्धप्रयोगः समाप्तः ।

अथ दर्शश्राद्धपिण्डपितृयज्ञयोर्व्यतिषङ्गप्रयोगः । चतुर्दश्यां सायंहोमानन्तरममावास्यायां वा प्रातर्होमानन्तरं दर्शश्राद्धार्थं ब्राह्मणानिमन्त्र्य तान्पाकसिध्द्युत्तरं समाहूय तैः स्नानं कारयित्वा स्वयं स्नातो दर्शश्राद्धाङ्गतर्पणं कृत्वाऽऽचम्य धृतपवित्रः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्राचीनावीती, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकश०गो०व० सपत्नीकानाम् । अस्मन्मातामह० सपत्नीकानां तृप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञं च व्यतिषङ्गेण करिष्य इति संकल्प्य यज्ञोपवीती, औपासनाग्निं प्रज्वाल्याऽऽग्नेय्यभिमुखोऽग्निं ध्यात्वाऽऽग्नेयीमारभ्याप्रदक्षिणं सकृत्परिसमुह्याऽऽग्नेय्यग्रकैर्दर्भैरप्रदक्षिणं परिस्तीर्य तथैव पर्युक्ष्याग्नेरी(रै)शान्यां वायव्यां वाऽऽग्नेय्यग्रकान्दर्भानास्तीर्याभ्युक्ष्य तत्र चरुस्थालीं शूर्पं स्फ्यमुलूखलं मुसलं स्रुवं ध्रुवां कृष्णाजिनं सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्द्वयमिध्मं मेक्षणं कमण्डलुमिति द्वादश पात्राणि न्यग्बिलान्येकैकश आग्नेयीसंस्थान्यासाद्योत्तानानि कृत्वा कमण्डलुजलेन प्रोक्ष्य स्थालीं शूर्पं चाऽऽदायाग्नेर्दक्षिणतोऽवस्थितं व्रीहिमच्छकटं दक्षिणत आरुह्य शूर्पे स्थालीं निधाय तां व्रीहिभिः पूरयित्वा यथा स्थालीमुखोपरिस्था व्रीहयः शूर्पे निपतन्ति तथा स्थालीं निमृज्य शूर्पे पतितान्व्रीहीञ्छकटे प्रास्याग्नेः पश्चिमतो वायव्यग्रीवमूर्ध्वलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय तस्मिन्स्थालीस्थान्व्रीहीनोप्याऽऽग्नेय्यभिमुख्या तिष्ठन्त्या पत्न्याऽवहतान्सकृत्फलीकृतानविविच्य सकृत्प्रक्षालिततण्डुलांश्चरुस्थाल्यां समोप्याग्नावधिश्रित्य जीवतण्डुलं चरुं श्रपयेत् । किंचिदपक्वश्चरुर्जीवतण्डुलचरुरित्येकोऽर्थः । जीवतण्डुलानामित्यपरः । जीवतण्डुलक्षणं मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

पुराणा व्रीहयो येषां बीजमुप्तं प्ररोहति ।
तेषां ये तण्डुला जाता ज्ञेयास्ते जीवतण्डुलाः ॥ इति ।

---

१ ग. ॰न्तरं द॰ । २ ग. स्फूरया । ३ ग. ॰र्थं सदैवं दु॰ ।

ततश्चरुमुद्वास्यैवाग्नेरेकं प्रदीप्तमुल्मुकं गृहीत्वाऽग्नेराग्नेय्यां दिशि कृतस्थण्डिले ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात्।

इति मन्त्रेण निधाय तमतिप्रणीताख्यमग्निं पूर्ववत्परिसमुह्याऽऽग्नेय्यग्रकैः कुशैः परिस्तीर्य पर्युक्ष्याऽऽग्नेय्यभिमुख औपासनातिप्रणीतयोरन्तराले स्फ्येन लेखामुल्लिखेत्। अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः। तत्पश्चात्तथैव मन्त्रावृत्त्या द्वितीयामुल्लिख्य तल्लेखाद्वयं तूष्णीमद्भिरभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नबर्हिर्द्वयेन लेखाद्वयमवस्तीर्याऽऽज्यं विलापितमनुत्पूतं ध्रुवायामासिच्यापि वा नवनीतं पात्रान्तरे गृहीत्वा लौकिकाग्नौ विलीनमात्रं कृत्वाऽन्यस्मिन्पात्र आनीय पवित्राभ्यां तूष्णीमुत्पूय तदाज्यकार्यार्थं ध्रुवायामासिच्याग्नेर्दक्षिणतो दर्भेषु निधाय स्रुवं संमृज्य तेन ध्रुवास्थमाज्यमादाय चरुमभिघार्योदगुद्वास्यातिप्रणीताग्नेः पश्चाद्दर्भेष्वासाद्य तद्दक्षिणतोऽभ्यञ्जनाञ्जनकशिपूपबर्हणान्यासादयेत्। एतदन्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा निमन्त्रितान्विप्रान्स्वागतेनाभिपूज्य पादप्रक्षालनादिभोजनपात्राण्यासाद्य समन्ततो भस्ममर्यादां कृत्वा हस्तशुद्धिं विधायेत्यन्तं पार्वणं कृत्वा पात्रान्तरे पितृयज्ञस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा प्राचीनावीती, अग्नौ करिष्य इति पित्रर्थद्विजान्पृष्ट्वा क्रियतामिति तैः प्रत्यभ्यनुज्ञातोऽतिप्रणीताग्नेः पश्चादुपविश्य तमर्चयित्वाऽरत्निमितपञ्चदशदारुकमिध्ममभिघारितं पितृतीर्थेन तूष्णीमग्नावाधाय स्रुवेणाऽऽज्यमादाय मेक्षणमुपस्तीर्योद्धृतं चरुं द्वेधा विभज्योत्तरभागमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रं मेक्षणेनावदाय पुनः पूर्वार्धादवदाय पञ्चावत्ती तु तृतीयं पश्चार्धादवदाय पात्रस्थमवत्तं चाभिघार्यातिप्रणीताग्नौ दक्षिणभागे सोमाय पितृमते स्वधा नम इति पितृतीर्थेन हुत्वा सोमाय पितृमत इदं न ममेति त्यजेत्। पुनस्तथैव दक्षिणभागादवदायाग्नेरुत्तरभाग अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति पूर्ववद्धुत्वा, अग्नये कव्यवाहनायेदमिति त्यजेत्। ततस्तूष्णीं मेक्षणमग्नावनुप्रहरेत्। अपि वा यज्ञोपवीती अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः। सोमाय पितृमते स्वाहेति द्वितीया। अस्मिन्पक्षे मेक्षणानुप्रहरणमपि यज्ञोपवीतिनैव। एतावत्पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा विप्रानाचाम्य पात्राण्युपस्तीर्यान्नानि परिविष्येत्यादिशेषमन्नं किं क्रियतामित्यन्तं कृत्वा श्राद्धान्नशेषात्पिण्डार्थमुद्धृतमन्नं पिण्डपितृयज्ञचरुशेषेण संमिश्र्य मधुं सर्पिस्तिलयुक्तं च कृत्वा तस्य षट् पिण्डान्कृत्वा ध्रुवा-

१ क. ख. ध्रुवा स।

ज्येनाभिधार्य प्राचीनावीती पूर्वास्तृतबर्हिषोः पूर्वासादितकमण्डलुजलं शुन्धन्तां पितर इत्यादिपणमन्त्रैर्निनीय ततः पिण्डदानादिवासोदानान्तं पूर्ववत्कृत्वा कशिपूपबर्हणे निवेद्य पिण्डार्चनादिपिण्डप्रवाहणान्तं कृत्वा, अग्ने तमद्याश्वं० ओहैरिति मन्त्रेणौपासनाग्निं प्रत्येत्य

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम ।
अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसम् ॥

इति मन्त्रं गार्हपत्यपदरहितं जपेत् । अनेन मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत वा । ततः पिण्डान्नमस्कृत्य वीरं मे दत्त पितर इत्याद्यवशिष्टान्पिण्डानप्स्वग्नौ वा क्षिपेदित्यन्तं पूर्ववत्कृत्वा पूर्वासादितयज्ञपात्राणि द्वंद्वश उत्सृजेत् । चरुस्थालीं शूर्पं च । स्फ्यमुलूखलं च । मुसलं स्रुवं च । ध्रुवां कृष्णाजिनं च । अवशिष्टं कमण्डलुं तृणेन सहोत्सृजेत् । तत औपासनाग्नेः परिस्तरणानि विसृज्याऽऽयतनं संमृज्यालं कुर्यात् । एवं पिण्डपितृयज्ञं समाप्य विप्रेभ्य उत्तरापोशनं दत्त्वा गण्डूषादि कारयित्वा तानाचाम्य विकिरदानादिश्राद्धशेषं समापयेत् । आचान्तेषु पिण्डदानमिति पक्षे विप्रैरुत्तरापोशनादिशुद्धा(द्धया)चमनान्तं कारयित्वा पिण्डदानाद्यग्न्यायतनालंकरणान्तं कृत्वा विकिरदानादिश्राद्धशेषं समापयेदिति ।

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळकरो० श्राद्धमञ्जर्यां पिण्डपितृयज्ञव्यतिषक्तदर्शश्राद्धप्रयोगः ।

अथ पूर्वोक्तप्रयोगाणामधिकारिभेदाद्यवस्थोच्यते । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निमत एव पिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धयोर्व्यतिषङ्गो भवति । खण्डपर्वणि तु पूर्वेद्युर्दर्शश्राद्धमपरेद्युरपराह्णे केवलः पिण्डपितृयज्ञो भवति । केवलपिण्डपितृयज्ञप्रयोगस्तु प्रयोगरत्ने द्रष्टव्यः । आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञं समाप्य ततः पूर्वोक्तपाणिहोमविधिना पार्वणं करोति । अनग्निकस्य पाणिहोम एव । यत्राग्नावग्नौकरणविधिस्तत्र स्थालीपाकादुद्धृत्य होमः । स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण चाग्निसमीपे पिण्डनिपरणम् । पाणिहोमे तु भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः । ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणम् । गृह्याग्निमतः खण्डपर्वणि केवलदर्शश्राद्धे पिण्डपितृयज्ञाभावादाहिताग्निवत्पाणिहोम एव । केचिच्चतुर्थ्यादिषु साग्नीनां

१ क. ख. 'शूर्प'। २ क. ग. विप्राणामुत्त'।

वह्नौ होमो विधीयत इति वचनात्केवलमग्नौकरणमेवेत्याहुः । तत्प्र- योगो रघुनाथीयपद्धत्यनुसारेणोच्यते । पूर्ववत्पाणिहोमात्प्राक्तनं श्राद्धप्र- योगं कृत्वा भोजनार्थादन्नाद्घृताक्तमोदनं गृहीत्वा प्राचीनावीती अग्नौ करिष्य इति पित्रर्थान्द्विजान्पृष्ट्वा क्रियतामिति तैरनुज्ञात औपासनसमीपमे- त्य तं प्रज्वाल्य कव्यवाहनरूपं ध्यात्वा सकृदप्रदक्षिणं परिसमुह्याऽऽग्ने- य्यग्रैकैर्दर्भैरप्रदक्षिणं परिस्तीर्य तथैव सकृत्पर्युक्ष्य विलापितमनुत्पूतमाज्यं पात्रे गृहीत्वाऽन्नमग्नावधिश्रित्याभिघार्योद्वास्याग्नेः पश्चाद्दर्भेष्वासाद्याग्नि- मभ्यर्च्य पञ्चदशदारुकमिध्ममेकां समिधं वा तूष्णीमग्नावाधाय मेक्षणे स्रुवेणोपस्तीर्य चरोरुत्तरभागस्य मध्यात्पूर्वार्धाच्चाङ्गुष्ठपर्वमात्रं मेक्षणेनैव द्विरवदाय पञ्चावत्ती तु पश्चार्धात्तृतीयमवदाय पात्रस्थमवत्तं चाभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधा नम इति पितृतीर्थेन दक्षिणभागे हुत्वा सोमाय पितृमत इदं न ममेति त्यजेत । पुनः पूर्ववद्दक्षिणभागचरोरवदायाग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति उत्तरभागे हुत्वा, अग्नये कव्यवाहनायेदं न ममेति त्यक्त्वा तूष्णीं मेक्षणमनुप्रहरेत । होमे प्राचीनावीतित्वे प्राचीनावीतिनैव मेक्षणानुप्रहरणम् । यज्ञोपवीतित्वे यज्ञोपवीतिनैवेति वृत्तिकृत । उभयत्रापि यज्ञोपवीतिनैवेति प्रयोगरत्ने चन्द्रिकायां च । अस्मिन्पक्षे पिण्डनिपरणमग्निसमीपे ।

इति पार्वणश्राद्धम् । अष्टकाश्राद्धमाघ्यावर्षश्राद्धमासिमासिश्राद्धा- नामेकोद्दिष्टस्य च प्रयोगः प्रयोगरत्नेऽवगन्तव्यः ।

अथ काम्यश्राद्धम् । तच्च कृष्णपक्षे पुत्रकामेण पञ्चम्यां पार्वणश्राद्ध- वत्षड्दैवत्यं सपिण्डं पाणिहोमविधिना कार्यम् । तत्र धूरिलोचनसंज्ञका विश्वे देवाः । अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धूरिलोचनाविरयुक्तत्वात । मासिश्राद्धस्य पार्वणस्य चैककार्यत्वादन्यतरेणैवालम् । तत्र मासि श्राद्धं कृतवांश्चेत्पर्वाणि केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य एव । काम्यश्राद्धं कृतं चेत्तेनैवालं न पुनर्मासिश्राद्धपार्वणश्राद्धे कार्ये इति वृत्तिकृत ।

अथ शौनकोक्तं काम्यश्राद्धमुच्यते ।

काम्यश्राद्धमहं वक्ष्ये शौनकस्त्वृषिसत्तम इत्युपक्रम्य
पार्वणेन विधानेन श्राद्धं कुर्यात्समाहितः ।
तिलार्थं तु यवैः कार्यं वृद्धिश्राद्धवदिष्यते ॥
प्रोष्ठपद्यपरे पक्षे पञ्चम्यामाहरेत्सुधीः ।

---

१ क. ग. °क्षेऽपि°। २ क. ख. विप्राणामुत°।

इत्युक्तत्वाद्भाद्रकृष्णपञ्चम्यां वृद्धिश्राद्धवद्भवति वृद्धिश्राद्धं त्वग्रे वक्ष्यामः। अथ शास्त्रान्तरोक्तानि काम्यश्राद्धान्युच्यन्ते। तत्र तिथिश्राद्धान्याह पराशरमाधवीये मनुः—

कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान्विन्दते सुतान्।
कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु बन्दिनः॥
पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्सुतान्।
षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं चैव सप्तम्यां लभते नरः॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा॥
स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु।
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान्॥
द्वादश्यां जातरूपं तु रजतं रूप्यमेव च।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामुरुप्रजाः॥
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण रणे हताः।
श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान्समश्नुते॥ इति।

एतानि श्राद्धानि सर्वेष्वेवापरपक्षेषु प्रतिपदादितिथिषु भवन्तीति माधवः। आपस्तम्बोऽपि—सर्वेष्ववापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितॄन्प्रीणाति कर्तुस्तु कालनियमात्फलविशेष इति। अथ वारश्राद्धानि। तान्युक्तानि कूर्मपुराणे—

आदित्यवारे चाऽऽरोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च।
कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान्कामान्बुधे तथा॥
विद्यां विशिष्टां च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः।
शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम्॥ इति।

निर्णयसिन्धौ—बवादिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलमित्युक्तत्वादाद्यसूर्यादिवारफलं तदेव बवादिकरणश्राद्धेष्वपि योजनीयम्। एतानि श्राद्धानि सर्वेषु मासेषु शुक्लकृष्णपक्षेषु भवन्ति। आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन्सदा नर इति विष्णुधर्मोत्तर उक्तत्वात्। सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोतीति विष्णूक्तेश्च। श्राद्धे कृष्णपक्षस्य संस्तवादपरपक्षे पित्र्याणीति सुदर्शनभाष्याच्च सकृत्करणे कृष्णपक्षे कर्तव्यत्वं युक्तम्।

---

१ क. ख. दूत। २ ग. °श्रयादयः। आ°। ३ ग. °रोग्यं प्राप्तो°।

अथ नक्षत्रश्राद्धानि । तान्याह मार्कण्डेयः—

कृत्तिकासु पितॄनर्चन्स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये त्वोजस्वितां लभेत् ॥
आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति क्षेत्रादीनि पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये पितॄनर्चन्नाश्लेषासु वरान्सुतान् ॥
मघासु स्वजनश्रैष्ठ्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥
प्राप्नोति ज्येष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ।
रूपवन्ति च चित्रासु तथाऽपत्यान्यवाप्नुयात् ॥
वाणिज्यलाभदा स्वाती विशाखा पुत्रकामदा ।
कुर्वतां चानुराधाश्च दद्युश्चक्रप्रवर्तनम् ॥
ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यं च मूले चाऽऽरोग्यमुत्तमम् ।
आषाढासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥
श्रवणे च शुभाँल्लोकान्धनिष्ठासु धनं महत् ।
वेदश्रैष्ठ्यं चाभिजिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे ॥
अजाविकं प्रोष्ठपदे विन्देद्भार्यां तथोत्तरे ।
रेवतीषु तथा रौप्यमश्विनीषु तुरंगमान् ॥
श्राद्धं कुर्वंस्तथाऽऽप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमम् ।
तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् ॥ इति ।

चक्रप्रवर्तनं सर्वत्राऽऽज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्तनमिति माधवः । मरीचिः—

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत्फलमीरितम् ।
विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते ॥

नक्षत्रादिश्राद्धान्यपि सार्वकालिकानि । एतेषामेव तिथ्यादिश्राद्धानां फलान्तराण्यपि माधवीयादिग्रन्थेभ्यो ज्ञेयानि । अत्र पिण्डरहितानि श्राद्धान्युच्यन्ते रामकौतुके—

नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।
गण्डे वैधृतिपाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥

नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः । अश्वः सप्तमी । कामस्त्रयोदशी ।

---

१ ग. न्स्वर्गं प्राप्नो° ।

रविः सूर्यः। आरो भौमः। भृगुः शुक्रः। अग्निभं कृत्तिका। पितृभं मघा। कालभं भरणी। पौर्णमासीषु पिण्डदानं निषिद्धमिति सिन्धौ। एतेष्वेव काम्यश्राद्धेष्वयं निषेधः।

तिथिवारप्रयुक्तो यो दोषो वै समुदाहृतः।
स श्राद्धे तन्निमित्ते स्यान्नान्यश्राद्धे कदाचन॥

इति विश्वरूपनिबन्धोक्तेः। पृथ्वीचन्द्रोदये नारदोऽपि—

सकृन्महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च।
अतीतविषये चैव सर्वमेतद्विचिन्तयेत्॥ इति।

यत्र पिण्डदाननिषेधस्तत्र सांकल्पिकविधिः। तदाह निर्णयसिन्धौ छागलेयः—

पिण्डो यत्र निवर्तेत मघादिषु कथंचन।
सांकल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः॥ इति।

सांकल्पिकश्राद्धविधिस्त्वग्रे वक्ष्यते। अत्रापि सर्वेषु श्राद्धेषु धूरिलोचनसंज्ञका विश्वे देवाः। पितरस्तु सपत्नीकाः। पित्रादयस्त्रयः सपत्नीका मातामहादयश्च त्रयः। एवं षट्। संकल्पेऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानामस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानामेतेषां तृप्त्यर्थं पुत्रकामः प्रतिपच्छ्राद्धं सांकल्पिकविधिना सदैवमन्नेन हविषा श्वः सद्यो वा करिष्ये। द्वितीयायां तु एतेषां तृप्त्यर्थं कन्याकामो द्वितीयाश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा श्वः सद्यो वा करिष्ये। एवं तत्तच्छ्राद्धे तत्तत्कामोल्लेखः। अन्यत्सर्वं दर्शश्राद्धवत्। प्रतिपत्षष्ठीसप्तम्येकादशीत्रयोदशीपौर्णमासीश्राद्धानि सांकल्पविधिना कार्याणि। अन्यानि पिण्डसहितानि पार्वणवत्। चतुर्दशीश्राद्धे विशेष उच्यते।

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सुना॥

इति मार्कण्डेयपुराणाद्येषां युवानः पितरः शस्त्रहता वा मृतास्तैरेव कर्तव्यम्।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च । यानि तु अपमृत्युर्भवेद्येषामित्यादिवचनानि तानि महालयान्तर्गतचतुर्दशीश्राद्धपराणि । तत्प्रकरणे पठितत्वात् । इवं चैकोद्दिष्टमेव कार्यं न पार्वणम् ।

चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणात्परम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥

इति गार्ग्यवचनात् । पित्रादित्रिके द्वयोः शस्त्रादिमृतयोरेकोद्दिष्टद्वितयं त्रयाणामपि तथात्व एकोद्दिष्टत्रयं कार्यमिति चन्द्रिकायाम् । अथवा त्रयाणां शस्त्रमृतौ पार्वणमेव ।

पित्राद्यस्त्रयो यस्य शस्त्रघातात्त्वनुक्रमात् ।
स मृते पार्वणं कुर्याद्वाद्दिकानि पृथक्पृथक् ॥

इति मदनरत्ने पराशरस्मृतेः । मम तु अशस्त्रमृतानामपि कामनायां सत्यां पार्वणविधिना चतुर्दशीश्राद्धं कर्तव्यमिति प्रतिभाति । चतुर्दश्यामुरुप्रजा इति मनुवचसो वैयर्थ्यापत्तेः । यत्तु वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति याज्ञवल्क्यवचनं तत्कामाभावे योजनीयमित्यविरोध इति । एकोद्दिष्टश्राद्धविधिस्त्वग्रे वक्ष्यते । रविभौमशुक्रवारश्राद्धानि सांकल्पिकानि अन्यानि सपिण्डकानि । नक्षत्रश्राद्धेषु कृत्तिकामघाभरणीश्राद्धानि सांकल्पिकानि । अन्यानि सपिण्डकानि । अभिजिच्छ्राद्धं तूत्तराषाढान्तिमपादश्रवणाद्यघटिकाचतुष्टयात्मकस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धस्याभिजिन्नक्षत्रस्य यस्मिन्दिनेऽपराह्णे योगस्तस्मिन्दिने कार्यम् । योगेषु गण्डव्यतीपातवैधृतिश्राद्धानि सांकल्पिकान्यन्यानि सपिण्डकानि । नक्षत्रयोगाणां ह्रासवृद्धित्वे तिथिवन्निर्णयः । करणानां तु यस्मिन्दिने यत्करणमपराह्णे संभवति तस्मिन्दिने तत्करणश्राद्धम् । अन्यथा रात्रौ श्राद्धप्रसङ्गः स्यात् । श्राद्धसंपातनिर्णयं त्वग्रे वक्ष्यामः । अथैषां तर्पणनिर्णयः । मघाभरण्योः श्राद्धे श्राद्धोत्तरं तत्काले[3] एव तिलतर्पणं कृत्वा काले वैश्वदेवादि कृत्वा भुञ्जीत । अन्येषु श्राद्धात्पूर्वं दर्शश्राद्धवद्विशेषवचनाभावात् । वैधृतिव्यतीपातश्राद्धयोर्ब्रह्मचर्यादिनियमा न सन्ति । व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान्परिवर्जयेदितिवचनात् ।

इति श्रीमच्चित्तपावनके० श्राद्धमञ्जर्यां काम्यश्राद्धप्रयोगः समाप्तः ।

---

१ क. ख. 'मृतायेरो । २ ग. 'संनिपा° । ३ ग. 'लमेव ।

अथ वृद्धिश्राद्धमुच्यते। तच्च गर्भाधानादिषु संस्कारेषु जातकर्मादिष्वपत्यसंस्कारेषु श्रवणाकर्मादिषु वापीकूपतडागादिषु देवताप्रतिष्ठायां वानप्रस्थाश्रमे संन्यासस्वीकारे तुलापुरुषादिमहादानादौ नववास्तुप्रवेशे व्रतोद्यापनादिषु राजाभिषेके महानाम्न्यादिवेदव्रतेषु प्रथमोपाकर्मोत्सर्जनयोः सर्वेषु शान्तिकपौष्टिकेषु अग्न्याधानादिषु श्रौतकर्मसु च कार्यम्। तच्च पार्वणत्रयात्मकम्। आदौ मातृपार्वणम्। ततः पितृपार्वणम्। ततः सपत्नीकमातामहपार्वणम्। तत्कालः—कर्माहात्पूर्वेद्युर्मातृपार्वणश्राद्धम्। तच्च देवरहितमेव। कर्माहे देवपूर्वकं पितृपार्वणश्राद्धम्। कर्मोत्तराहे देवपूर्वकं सपत्नीकमातामहपार्वणश्राद्धम्। अस्यासंभवे पूर्वेद्युरेव पूर्वाह्णे मातृकम्। मध्याह्ने पैतृकम्। अपराह्णे मातामहानाम्। अस्याप्यसंभवे पूर्वेद्युरेव पूर्वाह्णे सर्वेषां देवपूर्वकं तन्त्रेणानुष्ठानम्। अत्र पूर्वाह्णशब्दः सार्धप्रहरवाचकः। महत्सु कर्मसु पूर्वेद्युरन्येषु तु कर्माह एवेति प्रयोगरत्ने। पुत्रजन्मनि तु दिने वा रात्रौ वा पुत्रजन्मानन्तरमेव कार्यम्। आधानाङ्गं नान्दीश्राद्धं त्वपराह्ण एव। आग्निकं त्वपराह्णत इति विष्णूक्तेः। अस्य कालैक्यत्वात्तन्त्रेणैवानुष्ठानं युक्तमिति प्रतिभाति। अत्र विश्वे देवाः सत्यवसुसंज्ञकाः। इष्टिश्राद्धे कर्माङ्गश्राद्धे च क्रतुदक्षसंज्ञकाः। इष्टिश्राद्धलक्षणं श्राद्धचन्द्रिकायाम्—इष्टिश्राद्धमाधानसोमयागादौ क्रियमाणं वृद्धिश्राद्धमिति। कर्माङ्गश्राद्धलक्षणमपि तत्रैव—

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमुच्यते॥ इति।

इष्टिश्राद्धं कर्माङ्गश्राद्धमिति कौस्तुभे। आधानाङ्गश्राद्धे सत्यवसू इति केचित्। ब्राह्मणास्तु वैश्वदेवस्थाने द्वौ। मात्रादिस्थाने प्रत्येकं द्वौ द्वौ। एवं विंशतिः। वैश्वदेवस्थाने चत्वार इति केचित्। अथवा वैश्वदेवस्थाने द्वौ। मात्रादिपार्वणत्रये प्रतिपार्वणं द्वौ द्वौ। एवमष्टौ। कौस्तुभे तु अत्यशक्तौ देवस्थान एकः। मात्रादिपार्वणत्रये त्रयः। एवं चत्वार इत्युक्तम्। विप्रचरणक्षालनकाले यद्यतिथिः समागतस्तमपि सर्वपितृस्थाने विनियोज्य स्वागतादिविधिना भोजयेत्। मातृपार्वणे विप्राभावे श्राद्धार्हसुवासिन्योऽपि भोज्याः सर्वं पितृकर्मापि यज्ञोपवीतिनैव कार्यम्। न सव्यजानुनिपातनम्। प्रदक्षिणमुपचारः। तिलस्थाने यवा एव। तिलोदककार्यं यवोदकेन। पूजोपचाराणां देवतीर्थेन

---

१ ग. 'डाकादि°। २ ग. 'ले। अत्र पु°।

द्विर्द्विर्दानम् । गन्धदानं तु मध्यमाङ्गुल्याऽनामिकया वा । कर्तुः प्राङ्मुखतोदङ्मुखता वा । कर्मणोऽपि प्रागपवर्गतोदगपवर्गता वा । स्वधाशब्दस्थाने स्वाहाशब्दः । न नामग्रहणम् । नास्मद्गोत्रवसुरूपादिशब्दाः । नामगोत्रादिनिषेधस्तु सपिण्डकश्राद्धे न भवतीति निर्णयसिन्धौ । संस्कारकर्माङ्गनान्दीश्राद्धे दर्भस्थाने दूर्वाः । आधानसोमाद्यङ्गभूते तु दर्भा एव । तेऽप्यमूलाः । हरितदर्भा इति केचित् । नात्र पुष्पमालारक्तगन्धादिनिषेधः । पुष्पाणि तु मालतीशतपत्रीमल्लिकाकुब्जकेतकीपाटलानि प्रशस्तानि । मालाश्वेतपाभेव पुष्पाणाम् । चतुरस्राण्येव सर्वाणि मण्डलानि । सौवर्णान्येव सर्वाणि भोजनपात्राणि । अलाभे मधूकपलाशग्राम्यकदल्याद्यन्यतमपत्राणि । अन्नानि तु मोदकमाङ्गलिकपक्वान्नभक्ष्यभोज्यपायसाज्यगुडमिश्रौदनादिमधुरद्रव्यसहितानि । आम्लकटुकमाषान्नादिद्रव्याणि निषिद्धानि । श्राद्धदिनकृत्यमाह निर्णयसिन्धौ पराशरः—

सुवेषभूषणैस्तत्र सालंकारैस्तथा नरैः ।
कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥
स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीतनृत्यादिहर्षिताः ॥ इति ।

वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं कृताकृतम् । कुलदेशाचारतो व्यवस्थेति प्रयोगरत्ने । साग्निकस्य तु पिण्डदानं नियतमेव ।

अग्नौ तु विद्यमाने यो वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेत् ।
पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणात् । अस्मिन्नान्दीश्राद्धे सर्वत्र देवशब्देषु तत्तद्विभक्त्या नान्दीमुखपूर्वकोल्लेखः कर्तव्यः । नान्दीमुखाः सत्यवसुसंज्ञका विश्वे देवा इत्यादि । अथवा देवशब्दोत्तरं नान्दीमुखशब्दः प्रयोक्तव्यः । सत्यवसुसंज्ञका विश्वे देवा नान्दीमुखा इत्यादि । एवमेव पितृशब्देषु च । तदुक्तं श्राद्धचन्द्रिकायाम्—

एकैको मन्त्रवत्पिण्डो देयस्तूष्णीमथापरः ।
सर्वमन्त्रेषु कर्तव्यं नान्दीमुखविशेषणम् ॥ इति ।

निर्णयसिन्धौ वृद्धपराशरः—

नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ।
पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्थितिः ॥

---

१ ग 'मधुक' ।

इत्यादिवाक्येषु नान्दीमुखविशेषणपूर्वकदेवपितृशब्दोच्चारणदर्शनात्। नान्दीमुखपितृलक्षणं गृह्यकारिकाभाष्ये—अत्र पूर्वोक्तमात्रादिमनुष्यपितॄनूर्ध्वमुखादिव्यपितॄविशेषणकान्कृत्वा तदभेदेनार्चयेदिति हेमाद्रिणा प्रपञ्चितम्। तत्रत्यवचनम्—ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिता इति। एते दिव्यपितरः। मात्रादयश्च मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः। नान्दीमुखत्वं च तदभेदं दृष्ट्वा मात्रादीनां सिद्धम्। अतोऽत्र नान्दीमुखानां पितॄणामिदमासनमित्यादिकात्यायनीयप्रयोगवचनं सिद्धमिति। हिरण्यकेशीयसंस्काररत्नमालायामप्येवमेव प्रयोगः। अतो मन्त्रान्तर्गतेषु पितृशब्देष्वपि नान्दीमुखपूर्वकोल्लेखो युक्तः। तत्रैवं व्यवस्था मनो न्वाहुवामह इत्यादिनामाचार्योक्तानामृचां यथार्थमेव पाठः। तस्मादृचं नोहेदित्युक्तत्वात्। तत्र पितृशब्दोच्चारणकाले नान्दीमुखध्यानमात्रम्। शाखान्तरप्राप्तानां स्वधाशब्दपितृपदघटितानामृचां लोप एव। शाखान्तरोक्तमन्त्रत्यागे प्रत्यवायाभावात्। स्वाविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति च स्मरणात्। सौत्रमन्त्रेषु ऋग्भिन्नेषु तु भवत्येवोहः। सर्वेषु यजुर्निगदेषु प्रकृतौ समर्थनिगमेष्विति वचनात्। अथवा सौत्रमन्त्रा यथोऽसि सोमदेवत्य इत्यादयो ये परिशिष्टादावूहितास्त एव तथैव पठनीयाः। अन्ये तु यथापाठमेव। पिण्डानुमन्त्रणादि पूर्ववदिति वृत्तिकृदुक्तेः। अत्र संकल्पे विशेषो निर्णयसिन्धौ—

> शुभार्थी प्रथमान्तेन वृद्धौ संकल्पमाचरेत्।
> न षष्ठ्या यदि वा कुर्यान्महादोषोऽभिजायते॥ इति।

अयं नियमः संकल्प एव। आसनादौ तु दर्शश्राद्धवत्तत्तद्विभक्त्योल्लेखः। विप्रनिमन्त्रणे द्वौ द्वौ विप्रौ युगपन्निमन्त्रयेदिति कमलाकरः। इदं द्वितीयादिनिमन्त्रणपरम्। प्रथमं तु ब्राह्मणगृहे कर्तव्यत्वेन विहितत्वाद्युगपत्कर्तुमशक्यत्वात्पृथगेवेति प्रतिभाति। सति संभवे युगपन्निमन्त्रयेदिति। सर्वान्विप्रान्प्राङ्मुखानुपवेश्य स्वयमुदङ्मुखो भूत्वाऽर्चयेत्। यदि स्थलसंकोचादिनोदङ्मुखा विप्राः स्युस्तदा स्वयं प्राङ्मुखो भूत्वाऽर्चयेत्। अत्र वामकटिप्रदेशे नीवीबन्ध इति प्रागेवोक्तम्। सर्वविप्रासनेषु दूर्वा दर्भा वा दक्षिणभाग ऋजवः प्रागग्रा देयाः। आवहनमपि सर्वत्र दक्षिणाङ्गादिक्रमेण पादादिशिरोन्तम्। सदा परिचरेद्भक्त्या। पितॄनप्यत्र देववदिति श्राद्धमयूखे

---

१ क. ख. °न वोभित°। २ क. ख. °असंभवात्पृ°।

कात्यायनोक्तेः। दैवेऽर्घ्यपात्रद्वयमिति शौनकः। जयन्तमत एकमेवार्घ्यपात्रमासाद्य प्रथमविप्रकराग्रं द्वितीयविप्रकरे संस्थाप्य कराग्रेण पवित्राग्रं तेन धारयित्वा सकृन्मन्त्रेण तन्त्रेणैवार्घ्यं दद्यात्। आश्वलायनानामर्घ्यरहितस्य देवार्चनस्य केषांचिदुक्तिसत्त्वेऽपि वृद्धिश्राद्धे दैवेऽप्यर्घ्यं दद्यात्। दैवेभ्योऽपि पृथग्दद्यादिहार्घ्यं स्मृतिचोदनादिति शौनकोक्तः। पित्र्ये तु जयन्तमते प्रतिवर्गमेकैकमर्घ्यपात्रं संस्थाप्यैकैकमर्घ्यं विगृह्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्। मन्त्रास्तु नान्दीमुखे मातरिदं तेऽर्घ्यमित्याद्येकवचनान्ता इति। गृह्यपरिशिष्टकारिकावृत्त्यनुसारेणार्घ्यदानविधिस्तु प्रयोगे वक्ष्यते। विंशतिब्राह्मणपक्षे प्रतिवर्गं त्रीणि त्रीणि पात्राण्यासाद्य मात्रादीनां तत्तदर्घ्यं तत्तद्ब्राह्मणाभ्यां सकृत्सकृन्निवेद्य प्रतिब्राह्मणं मन्त्रावृत्त्यैकैकमर्घ्यं विगृह्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्। प्रथमविप्रकराग्रं द्वितीयविप्रकरे संस्थाप्य सकृदर्घ्यदानमिति केचित्। अत्रार्घ्यपात्रं नाधोमुखं कुर्यादिति सिन्धौ। अत्र विप्रपाणावेवाग्नौकरणमिति वृत्तिकृत्। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। सोमाय पितृमते स्वाहेति होममन्त्राविति स एव।

शौनकोऽपि—अत्र स्वधानमःशब्दस्थाने स्वाहेत्युदीरयेत्।

कारिकायां च—अग्नये कव्यवाहादिमन्त्रेण प्रथमाहुतिः।

सोमायेति द्वितीया स्यात्तथाऽन्येषां च पाणिषु।
आभ्यामेव तु मन्त्राभ्यां द्वे द्वे हुत्वाऽऽहुती इह।
एकैकामाहुतिं केचिद्विगृह्यैव प्रजुह्वति॥

निर्णयसिन्धौ—अतो देवा इत्यङ्गुष्ठग्रहणम्।

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम्।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः॥
न चाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित्पितृसूक्तकम्।
पठेच्छकुनिसूक्तं तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा॥

पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरप्रतिरथं च श्रावयेदिति।

शौनकः—तृप्तानथ द्विजाञ्ज्ञात्वा मधु वाता ऋतायते।
इत्यादिकतृचस्थाने उपास्मै गायता नरः॥
पञ्चर्चमक्षन्नित्येकामृचं चेति यथाक्रमम्।
श्रावयित्वा तु संपन्नमिति पृच्छेद्द्विजानथ॥

तेऽपि संपन्नमित्येवं ब्रूयुस्तृप्तिसमन्विताः।
प्रकीर्यान्नं तु तेष्वग्रे विप्रानाचामयेत्ततः॥ इति।

एतन्मते वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानात्पूर्वमेव प्रकिरणम्।

यत्तु—आमश्राद्धे च वृद्धौ च प्रेतश्राद्धे तथैव च।
विकिरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत्॥

इति वचनं तच्छाखान्तरविषयम्। चन्द्रिकायां वसिष्ठः—तृप्तिप्रश्ने तु संपन्नं दैवे रुचितमित्यपि। रुचिरमिति क्वचित्पाठः। सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेदिति सिन्धौ। क्षिप्रमुच्छिष्टमार्जनमिति ब्रह्माण्डे।

कारिकायां च—
संपन्नवचनादि स्यादाचान्तेषु द्विजन्मसु।
अथ भुक्ताशयान्सम्यग्गोमयेनोपलेपयेत्॥
तत्र प्रागग्रकान्दर्भानास्तृणाति ततः परम्।

आदिशब्देन प्रकिरणं गृह्यते। एतस्मिन्नेव काले द्विजोच्छिष्टापनयन-विधानात्प्रकिरणस्योच्छिष्टसंबन्धादत्रैव प्रकिरणं युक्तमिति सिद्धम्। श्रावयित्वा च पृष्ट्वा च देवानां विकिरं चरेदित्याश्वलायनस्मृतिवचनाच्च। द्विजोच्छिष्टस्थानं गोमयेनोपलिप्य तत्रैव पिण्डदानं कार्यमिति कारिकाकारस्याऽऽशयः। वृत्तिकृतोऽपि तथैव। भोजनशालाया बहिः पिण्ड-दानं न तूच्छिष्टसमीप इति मयूख उक्तं तच्छाखान्तरीयाणामेव।

कारिकायाम्—
पृषदाज्येन संमिश्रं भुक्तशेषोद्धृतं भवेत्।
एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत्॥

पृषदाज्यलक्षणमपि तत्रैव—पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्यानयति सर्पिषि। इति।

ब्राह्मे—शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं बदराणि यवांस्तथा।
मिश्रीकृत्वा तु चतुरः पिण्डाञ्श्रीफलसंनिभान्॥ इति।

चतुर्विंशतिमते—
द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिक्षिपेत्।
एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात्पिण्डान्पृथक्पृथक्॥ इति।

एकैकस्मै मन्त्रावृत्त्या द्वौ द्वौ पिण्डाविति वृत्तिकृत्। मन्त्रस्तु प्राकृत एव। नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा। पिण्डानुमन्त्रणादि कृता-कृतम्। अथानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचनेति कारिकोक्तेः।

---

१ ङ. ख. °कात्य°।

ब्रह्मपुराणे—अथाक्षय्योदकस्थाने दत्त्वा क्षीरं यवोदकम् । इति ।
अक्षय्यस्थाने नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति कमलाकरः ।

ब्राह्मे—द्राक्षामलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ।
तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥ इति ।

स्वधां वाचयिष्य इत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्य इति कमलाकरोक्तिः ।

कात्यायनः—त्वमूषुवाजिनमिति विप्रांश्चैव विसर्जयेत् ।

ॐ स्वधोच्यतामित्यस्य स्थाने ॐ संपन्नमिति वृत्तिकृत् । ततः श्राद्धशेषं समाप्य माता पितामही चैवेति श्लोकद्वयं पठेत् । तत्तत्पार्वणाद्यजीवनवशेन यस्य कस्यचित्पार्वणस्य लोपे तत्तत्पार्वणविषयकश्लोकैकदेशस्य लोपः । केवलमातृपार्वणश्राद्धकरणपक्ष एता भवन्त्वित्यूहः । अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं नेति निर्णयसिन्धौ । केचित्केवलजलेनैव नान्दीमुखां मातरं तर्पयामीत्येवं तर्पणं कार्यमित्याहुः । अस्मिञ्श्राद्ध आद्यन्ते वा वैश्वदेवः कर्तव्यः । आदौ करणपक्षे विप्रनिमन्त्रणानन्तरं तत्पूर्वं वा भिन्नपाकेन । बह्वृचानां तु श्राद्धान्ते श्राद्धशेषेण वैश्वदेवः । साग्नेर्निरग्नेश्च समानमेवेति कमलाकरः । अत्र कर्तुर्भोक्तुश्च ब्रह्मचर्यादिनियमा न सन्ति । तदुक्तं धर्मप्रदीपे—

आमे हेमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैव च ।
व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान्परिवर्जयेत् ॥ इति ।

एतच्च नान्दीश्राद्धं मातृपूजापूर्वकं कार्यम् । मातरस्तु द्विविधाः—मानुष्यो दैव्यश्च । तत्र मानुष्यो मातृपितामहीप्रपितामहीमातामहीमातुःपितामहीमातुःप्रपितामहीपितृष्वसृमातृष्वसार इत्यष्टौ । आसां जीवने प्रत्यक्षपूजनम् । मृतानां त्वक्षतपुञ्जेष्विति हेमाद्रिः । दैव्यस्तु गौर्याद्याः षोडश ब्राह्म्याद्याश्च सप्तेत्येवं त्रयोविंशतिः । एता दुर्गां क्षेत्रपालं गणाधिपं च पूजयेत् । गौर्याद्याश्चतुर्दशेति केचिद्वदन्ति तत्पक्षे मातरो लोकमातर इति सर्वविशेषणम् । षोडशपक्षे दैवतान्तरम् । कौस्तुभे तु ब्राह्म्याद्या महालक्ष्म्या सहाष्टावित्युक्तम् । प्रयोगरत्नादौ कातीयगृह्याद्यनुसारेण वसोर्धारापूजनमायुष्यसूक्तजपश्च विहितः । स तच्छाखीयानां नियतः । अन्येषां त्वनियतः । करणे त्वभ्यु-

---

१ ग. °करः । का° । २ ग. °पेण वै° ।

द्य इति कमलाकरः । कौस्तुभेऽप्येवमेव । एतेषु पक्षेषु यथाऽऽचारस्तथा कर्तव्यम् । मातृकापूजनानन्तरं मातृकाप्रीतये युग्मान्ब्राह्मणान्भोजयेत् । आमान्नानि वा दद्यात् । नान्दीश्राद्धब्राह्मणभोजनेन सह वा ब्राह्मणभोजनम् । प्रयोगरत्न आमश्राद्धप्रयोगे तथैव दर्शनात् । अपि वा पूजैव कार्या ।

पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ।
पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥

इति कौर्मोक्तेः । यत्र प्रधानकर्माङ्गत्वेन पुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धं च विहितं तत्र गणपतिपूजनपूर्वकं पुण्याहवाचनं कृत्वा मातृकापूजनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । यत्र तु बौधायनेन श्रौतकर्माङ्गत्वेन कर्माहात्पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धमेव विहितं तत्र नान्दीश्राद्धाङ्गत्वेन पुण्याहवाचनं कृत्वा मातृकापूजनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । केचित्पुण्याहवाचनं विनैव मातृकापूजनपूर्वकं नान्दीश्राद्धमेव कुर्वन्ति । श्राद्धत्रयकरणपक्षेऽपि सकृदादौ मातृकाः संपूज्य श्राद्धत्रयान्ते विसर्जयेत । कर्ता स्वमातरि जीवन्त्यां पित्रादित्रयाणां मातामहादित्रयाणां वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेदिति वचनात् । पितरि जीवति मात्रादित्रयाणां मातामहादित्रयाणां कुर्यात् । उभयोर्जीवत्त्वे मातामहवर्गस्यैव । जीवत्पिता सुतसंस्कारे मातृमातामहयोः कुर्यात्तस्यां जीवन्त्यां मातामहस्यैवेति बह्वृचपरिशिष्टात् । मातामहे जीवति मातृपितृवर्गयोः कुर्यात्त्रिष्वपि जीवत्सु पितुर्मात्रादीनामेव । पितामहे जीवति पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां कुर्यात् । एवं पितामह्यां जीवन्त्यां मातुः पितामहे जीवति च ज्ञेयम् । केचित्पितरि जीवति पितुर्मात्रादिवर्गत्रयस्य कुर्यादित्याहुः । कर्तृनिर्णयादिविशेषस्तु ग्रन्थान्तरतोऽवगन्तव्यः । विस्तरभयान्नेहोच्यते । इति नान्दीश्राद्धविधिः ।

अथाष्टब्राह्मणपक्षमाश्रित्य पिण्डदानसहितस्तन्त्रेण नान्दीश्राद्धप्रयोगः । तत्राऽऽदौ कर्ता सपत्नीकः कृतमाङ्गलिकस्नानो धौतवासाः सालंकृतः करिष्यमाणकर्माङ्गत्वेन गणपतिपूजनपूर्वकं पुण्याहवाचनं कृत्वा नान्दीश्राद्धाङ्गत्वेन मातृकापूजनं कुर्यात् । तच्चेत्थम्—गोमयोपलिप्ते रङ्गवल्ल्यादिभिरलंकृते श्राद्धस्थले प्रतिमास्वक्षतपुञ्जेषु वा । ॐ गौर्यै नमः । गौरीमावाहयामि ॥ १ ॥ एवं सर्वत्र । ॐ पद्मायै नमः । २ ॐ शच्यै० ३ ॐ मेधायै० ४ ॐ सावित्र्यै० ५ ॐ विजयायै० ६ ॐ जयायै० ७ ॐ देवसेनायै० ८ ॐ स्वधायै० ९ ॐ स्वाहायै०

१० ॐ मातृभ्यो० ११ ॐ लोकमातृभ्यो० १२ ॐ धृत्यै० १३ ॐ पुष्ट्यै० १४ ॐ तुष्ट्यै० १५ ॐ कुलदेवतायै० १६ ॐ ब्राह्म्यै० १७ ॐ माहेश्वर्यै० १८ ॐ कौमार्यै० १९ ॐ वैष्णव्यै० २० ॐ वाराह्यै० २१ ॐ इन्द्राण्यै० २२ ॐ चामुण्डायै० २३ ॐ दुर्गायै० २४ ॐ क्षेत्रपालाय० २५ ॐ गणपतये नमः । २६ इति षड्विंशतिदेवता आवाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत् । ततो मातृकाप्रीतये युग्मान्ब्राह्मणान्भोजयेदामान्नानि वा दद्यात् । इति मातृकापूजनम् ।

अथ नान्दीश्राद्धम् । कर्ता यज्ञोपवीती प्राङ्मुख आचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य दक्षिणं जान्वाच्य मातृपितामहीप्रपितामह्यः, नान्दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखाः, मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाः सपत्नीका नान्दीमुखाः, एतानुद्दिश्य करिष्यमाणामुककर्माङ्गत्वेन विहितं सदैवं सपिण्डमन्नेन हविषा नान्दीश्राद्धमद्य करिष्य इति संकल्प्य ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । स्वयमुदङ्मुखः प्राङ्मुखोपविष्टस्य विप्रस्य दक्षिणं जानुं स्पृष्ट्वा, अस्मिन्नान्दीश्राद्धे सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां नान्दीमुखानां स्थाने त्वया क्षणः करणीयः । ॐ तथेति विप्रः । एवं द्वितीयस्य । इति वैश्वदेवार्थे द्वौ निमन्त्रयेत । सर्वत्रेष्टिश्राद्धे कर्माङ्गश्राद्धे च क्रतुदक्षसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां नान्दीमुखानामुल्लेखः । अस्मिन्नान्दीश्राद्धे नान्दीमुखानां मातृपितामहीप्रपितामहीनां स्थाने त्वया क्षणः करणीयः । ॐ तथेति । मातृवर्गे द्वौ निमन्त्रयेत् । अस्मिन्नान्दीश्राद्धे नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानां स्थाने त्वया क्षणः करणीयः । इति[3] पितृवर्गे द्वौ । अस्मिन्नान्दीश्राद्धे नान्दीमुखानां मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानां सपत्नीकानां स्थाने त्वया क्ष० । इति मातामहवर्गे द्वौ निमन्त्रयेत् । एवमष्टौ ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । ततः काले निमन्त्रितान्विप्रान्समाहूय तेषां मङ्गलस्नानादि कारयित्वा स्वयमाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मातृपितामहीप्रपितामह्यः, नान्दीमुखा इत्यादि प्रथमया विभक्त्या पूर्ववदुच्चार्य, एतानुद्दिश्योपक्रान्तं नान्दीश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य यवोदकं कृत्वा पवित्रमन्त्रान्पठित्वा शुची वो हव्या इत्यादिभिर्यवोदकमभिमन्त्र्योपकल्पितान्पदार्थान्यवोदकेन प्रोक्ष्य विप्राणामग्रे ब्रह्मदण्डार्थं हिरण्यं निधाय सम-

१ क. ख. गणाधिपाय न° । २ ग. °दार्थे द्वौ । ३ ग. °ति द्वौ पितृवर्गे । अ° ।

स्तसंपदित्यादि तान्प्रदक्षिणीकृत्य नान्दीश्राद्धं कर्तुं ममाधिकारसंपद- स्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु । अस्तु नान्दीश्राद्धाधिकारसंपत् । ततः प्रत्येकं भवतः स्वागतम् । इति प्रब्रूयात् । सुस्वागतमिति प्रतिवचनम् । ततः पूर्ववत्पुनर्विप्रान्निमन्त्रयेत् । तत्रायं विशेषः—अस्मिन्नान्दीश्राद्धे सत्य- वसुसंज्ञकानां० नान्दीमुखानां स्थाने युवाभ्यां क्ष० यः । इति द्वौ युगप- दुक्ते प्राप्नुतां भवन्ताविति वदेत् । प्राप्नवावेति विप्रौ । एवं मात्रादीनां स्थाने द्वौ युगपन्निमन्त्रयेत । ततः पाद्यार्थं चतुरस्रं मण्डलद्वयं निर्माय तयोः प्रागग्रान्दूर्वाङ्कुरान्दर्भान्वाऽऽस्तीर्य गन्धपुष्पयवैरभ्यर्च्य प्राङ्मु- खोपविष्टयोर्दैविकविप्रयोः पादान्मण्डले निधाय सत्यवसुसंज्ञका विश्वे देवा नान्दीमुखा इदं वः पाद्यं स्वाहा नम इति घृताक्तपादेषु युगप- द्धिर्यवोदकं दत्त्वा शं नो देवीरिति क्रमेण पादान्प्रक्षाल्याभिवन्देत । एवमेव द्वितीयमण्डले द्वयार्द्वयोर्युगपत् । मातृपितामहीप्रपितामह्यः, नान्दीमुखा इदं वः पाद्यं स्वाहा नमः । पितृपितामहप्रपितामहा नान्दी- मुखा इदं वः पाद्यं स्वाहा नमः । मातामहमा० प्रपितामहाः सपत्नीका नान्दीमुखा इदं वः पाद्यं स्वाहा नमः । ततो मण्डलादुत्तरतो ब्राह्मणा- न्द्विराचमय्य (चाम्य) स्वयं पादौ प्रक्षाल्याऽऽचम्य पवित्रे धृत्वा ब्राह्मणैः सह श्राद्धभूमिमागत्याऽऽसनान्युपकल्प्य भूर्भुवः स्वः समाध्वमिति प्रत्येकं वदन्सर्वान्प्राङ्मुखानुपवेशयेत् । ततः प्रतिपात्रं घृतदीपं स्थाप- यित्वा वामकटिप्रदेशे सयवकुशसहितनीवीं बद्ध्वाऽऽचम्य देशकालौ स्मृत्वा पूर्ववन्मात्रादीन्प्रथमयोल्लिख्यतानुद्दिश्य प्रक्रान्तं नान्दीश्राद्धं करिष्ये, अपहता असुरा र० मनः । इति प्रदक्षिणं यवानवकीर्य यवा रक्षन्त्वसुरान्दर्भा० रक्षकः । इति द्वारदेशे कुशयवान्प्रक्षिप्य तद्विष्णोः परमं० ततम् । इति मन्त्रेण गायत्र्या चान्नानि संप्रोक्ष्य पाकादीनां पवित्रताऽस्तु इत्युक्त्वा तथाऽस्त्विति प्रत्युक्ते देवार्चनं कुर्यात् । देवविप्रहस्तयोरपो दत्त्वा सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां नान्दीमुखानामिदमासनमित्युक्त्वा प्रत्येकमासनं दत्त्वाऽपो दद्यात् । ततः प्रत्येकमासनं संस्पृश्यात्राऽऽस्यतामिति वदेत् । धर्मोऽसीति प्रत्युक्ते विप्रयोर्निरङ्गुष्ठौ दक्षिणहस्तौ धृत्वा नान्दीमुखदैवे क्षणः(णौ?) क्रिये- तामिति सकृदुक्त्वा ॐ तथेति विप्राभ्यां युगपदुक्ते प्राप्नुतां भव- न्ताविति तृतीयनिमन्त्रणं कुर्यात् । प्राप्नवावेति विप्रौ युगपद्वदे-

---

१ ग. प्रतिभूः ।

ताम् । ततः प्रागग्रेषु दूर्वाङ्कुरेषु दर्भेषु वाऽर्घ्यपात्रद्वयमासाद्य प्रोक्ष्योत्तानं कृत्वा पवित्रे निधायाप आसिच्य शं नो देवीरिति सकृदनुमन्त्र्य यवोऽसीति मन्त्रावृत्त्या यवानोप्य गन्धपुष्पादि क्षिप्त्वा देवपात्रे संपन्ने इत्यभिमृश्य सुसंपन्ने इति प्रत्युक्तो यवानादाय नान्दीमुखान्विश्वान्देवानावाहयिष्यामि। विश्वे देवास० इत्त। इति विप्रयोः क्रमेण दक्षिणपादादियुग्मक्रमेण पादजान्वंसशिरःसु यवानवकीर्य विश्वे देवाः शृणुते० मादयध्वम् । आगच्छन्तु महाभागा० तु त । इति सकृदुपस्थाय स्वाहाऽर्घ्या इति मन्त्रावृत्त्या निवेद्य हस्तयोरपो दत्त्वा प्रथमविप्रहस्ते पवित्रं निधाय प्रथममर्घ्यपात्रादर्घ्यमादाय सत्यवसु० विश्वे देवा नान्दीमुखा इदं वोऽर्घ्यमिति दत्त्वा या दिव्या आप इति स्रवन्तीरनुमन्त्र्यापो दद्यात्। एवमेव द्वितीयमर्घ्यपात्राद्द्वितीयविप्रहस्ते दद्यात् । ततः सत्यवसु० देवा नान्दीमुखा अमी वो गन्धाः स्वाहा नमो न मम । गन्धद्वारां० आयने ते०-धूरसि०उद्दीप्यस्व०युवं वस्त्राणि०इति मन्त्रैर्गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि द्विर्द्विर्दत्त्वा पुष्पमालाभिर्भूषयित्वा युवा सुवासा इत्युक्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णतां वाचयित्वा ताभ्यामनुज्ञातः पित्रर्चनं कुर्यात् । अपो दत्त्वा नान्दीमुखानां मातृपितामहीप्रपितामहीनामिदमासनम् । इति सकृदुक्त्वा मन्त्रावृत्त्या वोभयोः क्रमेण दक्षिणभागे सयवान्युग्मान्प्रागग्रानृजून्दूर्वाङ्कुरान्दर्भान्वा दत्त्वाऽपो दद्यात्। एवमुत्तरत्र नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानामिदमासनम् । नान्दीमुखानां मातामहमातुःपितामहमातुः प्रपितामहानां सपत्नीकानामिदमासनमित्यूहः। ततोऽत्राऽऽस्येतामित्यादि तृतीयनिमन्त्रणान्तं द्वयोर्द्वयोर्वैश्वदेववत्। नान्दीमुखपित्र्ये क्षणः (णौ?) क्रियेतामिति विशेषः । ततोऽभ्युक्षितायां भुवि प्रागग्रेषु दर्भेषु प्रतिवर्गं त्रीणि त्रीणि पात्राणि प्राक्संस्थान्यासाद्य प्रोक्ष्योत्तानीकृत्य दर्भद्वयात्मकानि प्रागग्राणि पवित्राणि निधायाप आसिच्य शं नो देवीरिति सकृदनुमन्त्र्य

यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।

प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितॄनिमाँल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहा। इति मन्त्रावृत्त्या यवानोप्य गन्धपुष्पादि क्षिप्त्वाऽर्घ्यपात्राणि संपन्नानीत्युक्त्वा यवानादाय नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्यामीत्युक्त्वाऽऽवाहयेति प्रत्युक्तो मातृपितामहीप्रपितामहीर्नान्दीमुखा आवाहयामीति दक्षिणाङ्गादिक्रमेण पादजान्वंसशिरःसु यवानवकिरेत् । इति द्वयोर्यु-

गपदावृत्त्याऽऽवाहनम्। एवमुत्तरत्र। पितृपितामहप्रपितामहान्नान्दीमुखानावाहयामि। मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहान्सपत्नीकान्नान्दीमुखानावाहयामि, इत्यावाह्य त्रीणि त्रीण्यर्घ्यपात्राणि तत्तद्ब्राह्मणयोरग्रे निधाय क्रमेण द्वाभ्यां द्वाभ्यां विप्राभ्यां त्रीणि त्रीणि निवेदयेत्। तत्र मन्त्राः—नान्दीमुखा मातरः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः पितामह्यः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः प्रपितामह्यः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः पितामहाः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः प्रपितामहाः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः सपत्नीका मातामहाः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुःपितामहाः प्रीयन्ताम्। नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुःप्रपितामहाः प्रीयन्ताम्। ततो मातृवर्गविप्रहस्तयोरपो दत्त्वा प्रथमविप्रहस्ते प्रथमार्घ्यपात्रस्थं पवित्रं निधाय प्रथमपात्रादर्धमर्घ्यमादाय देवतीर्थेन नान्दीमुखा मातर इदं वोऽर्घ्यमिति दत्त्वा या दिव्या इत्यनुमन्त्र्य तत्पवित्रं द्वितीयब्राह्मणहस्ते निधायावशिष्टमर्घ्यं नान्दीमुखा मातर इदं वोऽर्घ्यमिति सशेषं दत्त्वा या दिव्या इत्यनुमन्त्र्योभयोरपो दद्यात्। एवमेव द्वितीयपात्रस्थमर्घ्यं नान्दीमुखाः पितामह्य इदं वोऽर्घ्यमिति मन्त्रावृत्त्या ताभ्यामेव विप्राभ्यां विगृह्य दद्यात्। तथैव तृतीयं नान्दीमुखाः प्रपितामह्य इदं वोऽर्घ्यमिति मन्त्रावृत्त्या ताभ्यामेव दद्यात्। ततः पितृवर्गार्थान्यर्घ्याणि तद्ब्राह्मणाभ्यां पूर्ववदेकैकं विगृह्य विगृह्य दद्यात्। तत्र मन्त्राः—नान्दीमुखाः पितर इदं वोऽर्घ्यम्। नान्दीमुखाः पितामहा इदं वोऽर्घ्यम्। नान्दीमुखाः प्रपितामहा इदं वोऽर्घ्यम्। तथैव मातामहवर्गार्थानि तद्ब्राह्मणाभ्यां दद्यात्। तत्र मन्त्राः—नान्दीमुखाः सपत्नीका मातामहा इदं वोऽर्घ्यम्। नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुःपितामहा इदं वोऽर्घ्यम्। नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुःप्रपितामहा इदं वोऽर्घ्यम्। ततः संस्रवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति। ततो नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्थानमसीति प्रथमपात्रं निधाय तृतीयपात्रेणापिदध्यात्। ततो वैश्वदेववद्गन्धाद्युपचारान्पुष्पमालाश्च दत्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णतां वाचयित्वा भोजनपात्रस्थापनार्थं सर्वाणि चतुरस्राणि मण्डलानि कृत्वा सयवान्दर्भान्प्रास्य भोजनपात्राणि संस्थाप्य परितो देववद्भस्ममर्यादां कृत्वा करशुद्ध्यादि विधाय घृताक्तमन्नमादाय मातृवर्गप्रथमब्राह्मणहस्ते दर्भानन्तर्धायावदानधर्मेण पाणिनाऽवदाय, अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। अग्नये कव्यवाहनायेदं० इति प्रथमाहुतिं हुत्वा पूर्ववदवदाय सोमाय पितृमते स्वाहा। सोमाय

पितृमत इदं० इति द्वितीयां जुहुयात् । एवमेव द्वितीयादि सर्वेषां पाणिषु जुहुयात् । ब्राह्मणाः स्वस्वपाणिस्थमन्नं स्वस्वपात्रे संस्थाप्य बहिर्गत्वाऽऽचम्य यथास्थानमुपविशेयुः । कर्ता मूर्धानं दिवो० देवाः । आमासु० त् । इति भोजनपात्राण्याज्येनोपस्तीर्यान्नानि परिवेष्य पित्र्ये हुतशेषं च दत्त्वाऽन्ननिवेदनं कुर्यात् । देवपात्रस्थमन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य तूष्णीं परिषिच्येत्यादिपात्रालम्भनान्तं कृत्वा पृथिवी ते पात्रं० अत्रा-मुष्मिँल्लोक इत्यभिमन्त्र्य, अतो देवा अवन्तु नो० धामभिः । विष्णो हव्यं रक्षस्वेति विप्राङ्गुष्ठमन्ने निवेश्य सव्यपाणिना पात्रमालभ्य दक्षि-णेन यवोदकमादाय सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृत-रूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वाहा हव्यं नमो न ममेति जलं क्षिपेत । एवं द्वितीयस्यान्नं निवेदयेत् । अथवोभयोस्तन्त्रेण ये देवासो० जुषध्वम् । इत्युपतिष्ठेत । एवं पित्र्येऽपि देववत् । तत्र विशेषः–मातृ-पितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखाभ्य इदमन्नममृतरूपं० पितृपितामह-प्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमन्न० मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपि-तामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमन्न० इत्यन्नं निवेद्य नान्दी-मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपतिष्ठेत । ततः सप्रणवव्याहृतिकां सावित्रीं जपित्वा ब्रह्मार्पणं० समाधिना । हरिर्दाता० हरिः । चतुर्भिश्च० दतु । एको विष्णु० व्ययः । अनेन नान्दीश्राद्धे ब्राह्मणभोजनेन भगवान्नान्दी-मुखपितृस्वरूपी श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् । वृद्धिरस्तु । आपोशनार्थमुदकं दत्त्वा प्राणाहुतिमन्त्रान्पठेत् । विप्राश्च बलिदानवर्जमुक्तभोजननियम-युक्ता भुञ्जीयुः । कर्ता, अपेक्षितं० मानसैः । यथासुखं जुषध्वम् । इत्युक्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं जप्त्वा (पित्वा) भुञ्जानाञ्शकुनिसूक्तं स्वस्ति-सूक्तं पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरप्रतिरथं च श्रावयेत् । न पितृसूक्तम् । शकुनिसूक्तं कनिक्रददित्यादि । स्वस्तिसूक्तं स्वस्ति नो मिमीतामित्यादि । पावमान्यः स्वादिष्ठयेत्याद्याः । शंवत्यः शं न इन्द्राग्नी इत्याद्याः । ऐन्द्र्यः सुरूपकृत्नुमूतय इत्याद्याः । अप्रतिरथमाशुः शिशान इति सूक्तम् । तृप्तेषु सिद्धस्य हविषो मध्ये यद्रोचते तद्याचध्वम् । इत्यु-क्त्वाऽलमिति विप्रैरुक्त उपास्मै गायता नरः० वता मधु । ऋक् ५ अक्ष-न्नमीमदन्त० हरी । इति षडृचः श्रावयित्वा सत्यवसुसंज्ञका विश्वे देवा नान्दीमुखा रुचितमिति पृष्ट्वा सुरुचितमिति प्रत्युक्ते नान्दी-मुखाः पितरः संपन्नम् । सुसंपन्नमिति प्रत्युक्ते शेषमन्नं किं क्रियतामिति वदेत् । विप्रा इष्टैः सह भुज्यतामिति वदेयुः । स्वीकारपक्षे स्वी कुर्युः ।

तत एतस्मिन्नेव काले पूर्वोक्तं सार्ववर्णिकमन्नं द्विजोच्छिष्टसमीपे प्रकिरेत् । असोमपाश्च०देविकम् । इति दैवे ।

ये कुमारा याः कुमार्यो ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
तेषामन्नमिदं प्रत्तं तृप्यन्तु च मुदन्तु च ॥

इति पित्र्ये । तत उच्छिष्टभाग्भ्योऽन्नं दीयतामित्यादि विप्रैरुत्तरापोशनगण्डूषकरणहस्तप्रक्षालनादिशुद्ध्याचमनान्तं कारयित्वा द्विजोच्छिष्टपात्राणि निष्काश्य शुद्धभूमौ निखाय भुक्ताशयान्सम्यग्गोमयेनोपलिप्य तत्र पिण्डदानं कुर्यात् । तद्यथा—अपहता०दिषदः । इति मन्त्रावृत्त्या प्रागग्रा उदक्संस्थास्तिस्रो लेखा उल्लिख्याभ्युक्ष्य तासु क्रमेण प्रागग्रं बर्हित्रयमासाद्य प्रथमलेखां त्रिरुदकेनोपनयेत् । शुन्धन्तां नान्दीमुखा मातरः । शुन्धन्तां नान्दीमुखाः पितामह्यः । शुन्धन्तां नान्दीमुखाः प्रपितामह्यः । ततो द्वितीयलेखायाम्—शुन्धन्तां नान्दीमुखाः पितरः । शुन्धन्तां नान्दीमुखाः पितामहाः । शुन्धन्तां नान्दीमुखाः प्रपितामहाः । ततस्तृतीयलेखायाम्—शुन्धन्तां नान्दीमुखाः सपत्नीका मातामहाः । शुन्धन्तां नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुःपितामहाः । शुन्धन्तां नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुःप्रपितामहाः । ततः पृषदाज्यदधिमधुबदरयवमिश्रितशाल्यन्नेन श्रीफलसंनिभानष्टादश पिण्डान्कुर्यात् । केवलपृषदाज्यमिश्रितान्नेन वा । सर्पिषि दध्यानयति तत्पृषदाज्यम् । एतत्ते नान्दीमुखे मातर्ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्चेति मन्त्रेण देवतीर्थेन मात्रे पिण्डं दत्त्वा पुनर्मन्त्रावृत्त्या द्वितीयं दद्यात् । एवमग्रेऽपि । एतत्ते नान्दीमुखे पितामहि ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्च । एतत्ते नान्दीमुखे प्रपितामहि ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्च । एतत्ते नान्दीमुख पितर्ये च त्वा०भ्यश्च । एतत्ते नान्दीमुख पितामह ये च त्वाम०भ्यश्च । एतत्ते नान्दीमुख प्रपितामह ये च त्वा०भ्यश्च । एतत्ते नान्दीमुख सपत्नीक मातामह ये च०भ्यश्च । एतत्ते नान्दीमुख सपत्नीक मातुःपितामह ये च०भ्यश्च । एतत्ते नान्दीमुख सपत्नीक मातुःप्रपितामह ये च०भ्यश्च । एवं क्रमेण बर्हित्रय एकैकस्मिन्षट् षट् पिण्डान्दद्यात् । ततोऽत्र नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वम् । यथाभागमावृषायध्वमित्यनुमन्त्र्य सव्यावृदुदङ्ङावृत्त्य यथाशक्त्यप्राणन्नासित्वा, अमीमदन्त० नान्दीमुखाः पितरो यथाभागमावृषायीषत । इति पुनरनुमन्त्र्य

---

१ ग. दत्तं । २ ग. °भागेभ्यो° । ३ क. ख. विप्राणामुत्त° ।

शेषमन्नमवघ्रायाऽऽचम्य पूर्ववत्पिण्डेषु यवोदकं निनयेत् । शुन्धन्तां नान्दीमुखा मातर इत्यादि । ततो नीवीं विस्रस्याभ्यञ्जनार्थे पिण्डेषु घृतं दद्यात् । नान्दीमुखे मातरभ्यङ्क्ष्वेत्यादि । ततो नान्दीमुखे मातरङ्क्ष्वेत्याद्यञ्जनम् । एतद्वो नान्दीमुखाः पितरो वासो मानोतोऽन्यन्नान्दीमुखाः पितरो युङ्ध्वम् । इति यथावयः प्रतिवर्गं मन्त्रावृत्त्या दशामूर्णास्तुकां वा लोम वा दद्यात् । ततः पिण्डानभ्यर्च्योपतिष्ठेत । नमो वो नान्दीमुखाः पितर इषे नमो वो नान्दीमुखाः पितर ऊर्जे नमो वो नान्दीमुखाः पितरः शुष्माय नमो वो नान्दीमुखाः पितरो घोराय नमो वो नान्दीमुखाः पितरो जीवाय नमो वो नान्दीमुखाः पितरो रसाय । स्वाहा वो नान्दीमुखाः पितरो नमो वो नान्दीमुखाः पितरो नम एता युष्माकं नान्दीमुखाः पितर इमा अस्माकं जीवा वो जीवन्त इह सन्तः स्याम । मनो न्वाहुवामहे०सोमेन पितॄणां च० । आत एतु म०ज्यो०दृशे । पुनर्नः०जीवं व्रातं०महि । अथैनान्प्रवाहयेत् । परेतन पितरः सोम्यासो० नियच्छत । ततः पिण्डान्नमस्कृत्य वीरं मे दत्त नान्दीमुखाः पितर इति मध्यमान्पिण्डानादाय पत्न्यै प्रयच्छेत् । सा च, आधत्त पितरो गर्भं०असत् । इति प्राश्नीयात् । ततः पिण्डानुद्वासयिष्य इत्युक्त्वोद्वासयेति प्रत्युक्तोऽवशिष्टाञ्जलादौ प्रक्षिपेत् । ततः शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु । यवाः पान्तु । दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । इत्युभयत्र कृत्वा ब्राह्मणानभिवाद्यास्मद्गोत्रं वर्धताम् । स्वस्तीति ब्रूतेत्युक्त्वा ब्राह्मणहस्तेषु क्षीरं यवोदकं च दत्त्वा नान्दीमुखा विश्वे देवाः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम् । इति वदेत् । तत आसादितमर्घ्यपात्रं चालयेत् । ब्राह्मणेभ्यस्ताम्बूलादि दत्त्वा द्राक्षामलकमूलयवान्तं निष्क्रयं वा दक्षिणात्वेन दद्यात् । द्राक्षामलकानि तन्निष्क्रयमेव वा । दक्षिणाः पान्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु । नान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्य इत्युक्त्वा वाच्यतामिति विप्रैरुक्ते नान्दीमुखा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति भवन्तो ब्रुवन्तु । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति भवन्तो ब्रुवन्तु । सर्वत्र प्रीयन्तामिति विप्राः । कर्ता मद्गृहे सततं शोभनवृद्धिरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु इति वदेत् । त्वद्गृहे सततं शोभनवृद्धिरस्तु । शोभनं हविः, इति च विप्रा वदेयुः । कर्ता त्यमूषु वाजिनं देवजूतं सहा०हुवेम । उत्तिष्ठत नान्दीमुखाः पितरो नान्दीमुखैर्विश्वैर्देवैः सहेति विप्रान्दर्भैः संस्पृशन्, ॐ संपन्नमिति विसृजेत् । ते च ॐ संपन्नमिति ब्रुवन्त उत्तिष्ठेयुः । कर्ता शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु । तथाऽ०

स्त्विति विप्रैरुक्ते प्राङ्गणे विप्रानुपवेश्य प्रदक्षिणीकृत्य तेषां हस्तेष्वक्षतपुष्पादि दत्त्वा प्राञ्जलिः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्वरान्याचेत । दातारो नोऽभि० च नोऽस्तु अन्नं च नो० कंचन । विप्राः, दातारो वोऽभिवर्धन्तां वे० चिद्व कंचन । इहैवस्तं मा० गृहे । आयुः प्रजां धनं० महाः । एताः सत्या आशिषः सन्तु इत्याशिषो दद्युः । कर्ता

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।
एते भवन्तु सुप्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

इति श्लोकद्वयं पठेत् । मात्रादयः सुप्रीता मङ्गलं प्रयच्छन्तु इति विप्राः । ततः कर्ता—आचारात्किंचिद्द्रव्यं गृहीत्वा तेन संकल्पपात्रसंघट्टनेन शब्दं कुर्यात् । इळामग्ने० त्वस्मे । शिवं शिवं शिवम् । ततो विप्रान्पादाभ्यङ्गादिभिः परितोष्य प्रणिपत्य प्रार्थयेत । अद्य मे सफलं० पत्रशाकादिदा० यस्य स्मृत्या० मन्त्रहीनं० नान्दीश्राद्धमच्छिद्रमस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु । नान्दीश्राद्धमच्छिद्रमस्त्विति प्रतिवचनम् । नान्दीश्राद्धफलसमृद्धिरस्त्विति भव० तु । नान्दीश्राद्धफलसमृद्धिरस्त्विति विप्राः । कर्ता प्रजापते न त्व० रयीणाम् । अनेन नान्दीश्राद्धेन नान्दीमुखपितृस्वरूपी भगवाञ्श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् । वृद्धिरस्तु ततो मातृका विसर्जयेत् ।

इति श्रीमच्चित्तपावनके० श्राद्धमञ्जर्यां नान्दीश्राद्धप्रयोगः ।

अथ वृत्त्यनुसारेण संक्षिप्तः सूत्रोक्तो नान्दीश्राद्धप्रयोगः । कर्ता मङ्गलस्नात आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणनान्दीश्राद्धाङ्गत्वेन मातृकापूजनं करिष्य इति संकल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण मातृकापूजनं कृत्वाऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मातृपितामहीप्रपितामह्यो नान्दीमुखाः । पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखाः । मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाः सपत्नीका नान्दीमुखाः । एताननुद्दिश्य करिष्यमाणामुककर्माङ्गत्वेन विहितं सदैवं सपिण्डमन्नेन हविषा नान्दीश्राद्धमद्य करिष्य इति संकल्प्य ब्राह्मणानिमन्त्रयेत् । अस्मिन्ना-

---

१ ग. स्मृत्वा ।

न्दीश्राद्धे सत्यवसुसंज्ञकानां क्रतुदक्षसंज्ञकानां वा विश्वेषां देवानां नान्दीमुखानां स्थाने त्वया क्षणः करणीयः । ॐ तथेति प्रतिवचनम् । इति वैश्वदेवार्थं द्वौ निमन्त्रयेत् । अस्मिन्नान्दीश्राद्धे नान्दीमुखानां मातृपितामहीप्रपितामहीनां स्थाने त्वया क्षणः करणीय इति द्वौ मातृवर्गे । एवं पितृवर्गे मातामहवर्गे च द्वौ द्वौ निमन्त्रयेत् । ततः काले निमन्त्रितान्समाहूय तेषां मङ्गलस्नानपाद्याचमनानि विधाय नान्दीमुखसत्यवसुसंज्ञकवैश्वदेवस्वरूपाविति ध्यायन्द्वौ प्राङ्मुखावुपवेश्य ममैते नान्दीमुखा मात्राद्याः पितर इति ध्यायन्नृषट् प्राङ्मुखानुपवेशयेत् । तत आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मातृपितामहीप्रपितामह्यो नान्दीमुखा इत्यादि प्रथमया विभक्त्या पूर्ववदुच्चार्यैतानुद्दिश्योपक्रान्तं नान्दीश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य कुरुष्वेति प्रत्युक्तः, तद्विष्णोः परमं०राततम् । इति मन्त्रेण गायत्र्या च पाकप्रोक्षणं विधाय देवार्चनं कुर्यात् । सर्वत्राऽऽसनाद्याच्छादनान्तेषूपचारेष्वाद्यन्तयोरपो दद्यात् । सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां नान्दीमुखानामिदमासनमिति दक्षिणभाग ऋजून्दर्भानुभयोर्दत्त्वा प्रागग्रेषु दर्भेषु पात्रद्वयमासाद्य प्रागग्राणि दर्भद्वयात्मकानि पवित्राणि निधायाप आसिच्य शं नो देवीरिति सकृदनुमन्त्र्य यवोऽसि धान्यराजो वेति मन्त्रावृत्त्या यवानोप्य गन्धादि क्षिप्त्वा देवपात्रे संपन्नं इत्यभिमृश्य विश्वान्देवान्नान्दीमुखानावाहयिष्यामीत्युक्त्वा विश्वे देवास०वृत। सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवान्नान्दीमुखानावाहयामीति सकृदुक्त्वोभयोः क्रमेण दक्षिणपादादियुग्मक्रमेण पादजान्वंसशिरःसु यवानवकीर्य विश्वे देवाः शृणु०यध्वम् । आगच्छन्तु महा० नु त इति सकृदुपस्थाय स्वाहाऽर्घ्या इति मन्त्रावृत्त्या निवेद्य सत्यवसुसं० नान्दीमुखा इदं वोऽर्घ्यमित्यर्घ्यं दत्त्वा या दिव्या इत्यनुमन्त्रयेत् । एवं द्वितीये । ततः सत्यवसु०देवा नान्दीमुखा अमी वो गन्धाः स्वाहा नमो न मम । एवं पुष्पधूपदीपाच्छादनानि दत्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णतां वाचयित्वा ताभ्यामनुज्ञातः पित्रर्चनं कुर्यात् । तत्र सर्वत्र यज्ञोपवीत्येव वैश्वदेवार्चनधर्मेण । विशेषस्तूच्यते । नान्दीमुखानां मातृपितामहीप्रपितामहीनामिदमासनमिति सकृदुक्त्वोभयोः क्रमेणाऽऽसनं दद्यात् । एवमुत्तरत्र । नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानामिदमासनम् । नान्दीमुखानां मातामह०प्रपितामहानां सपत्नीकानामिदमासनमित्यूहः । ततो

---

१ ग. र्थे द्वौ । २ ग. 'हयिष्यामी' ।

नवार्घ्यपात्राण्यासाद्य पवित्राणि निधायाप आसिच्य शं नो देवीरिति सकृदनुमन्त्र्य यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितॄनिमाँल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहेति प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्त्या यवानोप्य गन्धादि क्षिप्त्वा पात्राणि तत्तद्विप्राग्रे निधाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रीणि निवेदयेत् । तत्र मन्त्राः—नान्दीमुखा मातरः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखाः पितामह्यः प्री० । ना०प्रपितामह्यः प्री० । ना०पितरः प्री० । नान्दीमुखाः पितामहाः प्री० । ना०प्रपितामहाः प्री० । ना०सपत्नीका मातामहाः प्री० । ना०सपत्नीका मातुःपितामहाः प्री० । ना० सपत्नीका मातुःप्रपितामहाः प्रीयन्ताम् । ततो मातृवर्गविप्रयोः प्रथमविप्रहस्ते प्रथमपात्रस्थमर्धमर्घ्यं नान्दीमुखा मातर इदं वोऽर्घ्यं दत्त्वा या दिव्या इत्यनुमन्त्र्यावशिष्टमर्घ्यं द्वितीयविप्रहस्ते नान्दीमुखा मातर इदं वोऽर्घ्यमिति दत्त्वा या दिव्या इत्यनुमन्त्रयेत् । एवमेव द्वितीयपात्रस्थमर्घ्यं तृतीयपात्रस्थं च ताभ्यामेव विप्राभ्यां दद्यात् । नान्दीमुखाः पितामह्य इदं वोऽर्घ्यम् । नान्दीमुखाः प्रपितामह्य इदं वोऽर्घ्यमिति द्विर्द्विर्मन्त्रौ । ततः पितृवर्गार्थान्यर्घ्याणि तद्ब्राह्मणाभ्यां पूर्ववद्दद्यात् । तत्र मन्त्राः—नान्दीमुखाः पितर इदं वोऽर्घ्यम् । नान्दीमुखाः पितामहा इदं वोऽर्घ्यम् । नान्दीमुखाः प्रपितामहा इदं वोऽर्घ्यम् । तथैव मातामहवर्गार्थानि तद्ब्राह्मणाभ्यां दद्यात् । तत्र मन्त्राः—नान्दीमुखाः सपत्नीका मातामहा इदं वोऽर्घ्यम् । नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुःपितामहा इदं वोऽर्घ्यम् । नान्दीमुखाः सपत्नीका मातुः प्रपितामहा इदं वोऽर्घ्यम् । संस्रवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति । अपः स्पृष्ट्वा तत्पात्रं प्रपितामहपात्रेणापिधाय मातृपितामहीप्रपितामह्यो नान्दीमुखा इत्याद्युच्चार्य गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि प्रदायार्चनविधेः संपूर्णतां वाचयित्वा मण्डलेषु भोजनपात्राण्यासाद्य घृताक्तमन्नमादाय पित्र्यविप्रपाणिषु हस्तेनावदानधर्मेण, अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनायेदं० । सोमाय पितृमते स्वाहा । सोमाय पितृमत इदं० । इति प्रत्येकं द्वे द्वे आहुती जुहुयात् । अपि वैकैकामाहुतिं विगृह्य विगृह्य जुहुयात् । विप्राः स्वस्वपाणिस्थमन्नं स्वे स्वे पात्रे संस्थाप्य बहिर्गत्वाऽऽचम्य यथास्थानमुपविशेयुः । कर्ता देवपूर्वं भोजनपात्राण्युपस्तीर्यान्नं परिविष्य हुतशेषं पितृपात्रेषु दत्त्वा देवपात्रस्थमन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नान्दीमुखेभ्य

---

१ ख. ग. °य दृ° ।

इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वाहा हव्यं नमो न ममेत्युभयोर्युगपन्निवेद्य पितृपात्रस्थमन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखाभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वाहा हव्यं न ममेति सकृदुक्त्वोभयोर्निवेदयेत् । एवमुत्तरत्र । पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमन्नं० मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमन्नं० इति निवेद्य ब्रह्मार्पणं कृत्वाऽऽपोशनार्थमुदकं दद्यात् । विप्रा बलिदानवर्जमापोशनं कृत्वा भुञ्जीरन् । कर्ता भुञ्जानाञ्छकुनिसूक्तं स्वस्तिसूक्तं पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरप्रतिरथं च श्रावयेत् । तृप्तेषु, उपास्मै गा० मधु । अक्षन्नमी० हरी । इति पञ्चऋचः श्रावयेत् । ततो ब्राह्मणान्पृच्छति संपन्नमिति । ते च संपन्नमिति प्रत्यूचुः । कर्ता पिण्डार्थं प्रकिरणार्थं चान्नमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् । शेषमन्नं किं क्रियताम् । विप्रा इष्टैः सह भुज्यताम् । कर्ता प्रकिरणीयमन्नं सजलं विप्रोच्छिष्टसमीपे भुवि तूष्णीं प्रकीर्य विप्रेभ्य उत्तरापोशनं दत्त्वा तेषां गण्डूषकरणादिशुद्धा(द्ध्या)चमनान्तं कारयित्वोच्छिष्टपात्राणि निष्काश्य भुक्ताशयान्सम्यग्गोमयेनोपलेपयित्वा (प्य) तत्र, अपहता असु० पदः । इति मन्त्रावृत्त्या प्रागग्रास्तिस्रो लेखा उल्लिख्याभ्युक्ष्य बर्हिस्त्रयमासाद्य क्रमेणोदकं निनयेत् । शुन्धन्तां नान्दीमुखा मातर इत्यादि । ततः पृषदाज्यमिश्रितान्नेनाष्टादश पिण्डान्कृत्वा, एतत्ते नान्दीमुखे मातर्ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्चेति मन्त्रावृत्त्या मात्रे द्वौ पिण्डौ दद्यात् । एवं पितामह्यादिभ्यस्तत्तन्नामोच्चारपूर्वकं द्वौ द्वौ दद्यात् । अनुमन्त्रणादिपिण्डप्रतिपत्त्यन्तं पूर्ववत् । अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ततः पूर्वासादितमर्घ्यपात्रं चालयित्वा ब्राह्मणेभ्यस्ताम्बूलं दत्त्वा द्राक्षामलकादि तन्निष्क्रयं वा दक्षिणात्वेन दत्त्वाऽलंकारादि दत्त्वा ॐ संपन्नमित्युक्त्वा विसृजेत् । ते च ॐ संपन्नमिति ब्रुवन्त उत्तिष्ठेयुः । कर्ता प्राङ्मुखो बद्धाञ्जलिस्तिष्ठन्वरान्याचेत—दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्० बहु देयं च नोऽस्त्विति । विप्रा दातारो वोऽभिवर्धन्तामित्याद्याशिषो वदेयुः । कर्ता माता पितामही० । पिता पितामहश्चैव० । मातामह० । एते भवन्तु सु० । कर्ता, इळामग्ने० स्वस्मै । शिवं शिवं शिवम् । इति[2] त्रिर्हिरण्येन पात्रे शब्दं कुर्यात् । अद्य मे सफलं जन्मेत्यादि विप्रान्संप्रार्थ्य प्रजापते० रयीणाम् । अनेन नान्दीश्राद्धेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

---

१ क. ख. विप्राणामुत्त॰ । २ ग. ॰ति हिर॰ ।

ततो मातृका विसर्जयेत् । सांकल्पिकनान्दीश्राद्धप्रयोगस्तु प्रयोगरत्नादावगन्तव्यः ।

इति श्रीमच्चित्तपावनके० श्राद्धमञ्जर्यां सूत्रोक्तो नान्दीश्राद्धप्रयोगः ।

अथ श्राद्धानुकल्पाः । तत्र यथोक्तसर्वविप्रालाभे त्वाह हेमाद्रौ व्यासः—

काणाः कूटाश्च कुब्जाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥

तत्रैव वसिष्ठः—अपि चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।
अदुष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥

पङ्क्तिदूषणकरैः कुष्ठादिशारीरदूषणैर्युक्तोऽपि वेदपारगश्चेच्छ्राद्धे भोजयेदित्यर्थः । मातृश्राद्धे तु विप्रालाभे सुवासिन्योऽपि भोजनीया इत्युक्तं निर्णयसिन्धौ । तत्रैवानेकविप्रालाभे त्वाह शङ्खः—

भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।
दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥ इति ।

अशक्तावपि तथैवोक्तं ग्रन्थान्तरे—

अशक्तावेकविप्रं वा भोजयेत्पङ्क्तिपावनम् ।
तेन तत्फलमाप्नोति शक्तौ सत्यां न तत्फलम् ॥ इति ।

तद्विधिमाह वसिष्ठः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्राकृतस्य च ॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ इति ।

हेमाद्रौ देवलः—एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।
षडर्घ्यान्दापयेत्तत्र षड्भ्यो दद्यात्तथा हविः ॥ इति ।

पाद्मे च—सकृदभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामशिलां च यः ।
पीठे संस्थापयित्वा तु श्राद्धं च कुरुते नरः ।
पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पकोटिशतं दिवि ॥ इति ।

---

१ क. त्स्यादवग° । २ क. ख. °अत्र चाने° ।

अस्मिन्पक्षे पीठादौ शालग्रामशिलां शिवलिङ्गं वा तदुभयं वा प्राङ्मुखं संस्थाप्य तद्दक्षिणत उदङ्मुखं पित्र्यविप्रमुपवेश्य सर्वमविकृतं श्राद्धप्रयोगं कुर्यात् । वैश्वदेविकविप्रनिमन्त्रणादीनां लोपः । परिवेषणकाले सर्वस्मादन्नात्पुरुषाहारपरिमितं पात्रान्तरे कृत्वा देवसमीपे निधायान्ननिवेदनकाले तदन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य परिषिच्य पात्रमालभ्य विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं स्वाहा हव्यं नमो न ममेति विश्वदेवोद्देशेन देवाय निवेद्य पित्र्यपात्रस्थान्ननिवेदनादि कृत्वा देवनिवेदितमन्नं ब्रह्मचारिणे दद्यात् । तदलाभेऽग्नौ दहेदिति[1] चन्द्रिकायामेव ।

अथ दर्भबटुश्राद्धविधिः । सर्वथा विप्रालाभे तत्प्रतिनिधित्वेनाऽऽसनेषु दर्भबटुं निधाय तानेव विप्रान्ध्यायन्सर्वमविकृतं श्राद्धप्रयोगं कुर्यात् । ब्राह्मणसंबन्धिमन्त्रप्रतिवचनानि स्वयमेव वदेत् । तदुक्तं चन्द्रिकायां देवलेन—

निधाय वा दर्भबटूनासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥ इति ।

दर्भबटुर्दर्भसमूहः । हेमाद्रौ सत्यव्रतः—

निधाय दर्भनिचयमासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

नात्र दर्भसंख्यानियमः । तदाह कात्यायनः—

यज्ञवस्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भबटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥ इति ।

अत्राग्नौकरणं दर्शादौ गृह्याग्निमता गृह्याग्नौ कर्तव्यम् । तदभावे लौकिकाग्नावपि । श्राद्धे त्वौपासनाग्नौ तु निरग्निर्लौकिकेऽनल इति वचनात् ।

मण्डनोऽपि—नष्टाग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते ।
संधायाग्निं ततः कुर्याद्धोममग्निं समुत्सृजेत् ॥ इति ।

यद्यप्याश्वलायनानां सूत्रे पाणिस्मार्ताग्नी विना विधानान्तरं नोक्तं तथाऽप्येतादृशस्थले स्वाविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमित्युक्तत्वाच्छाखान्तरमपि स्वीकरणीयम् । अग्नौकरणप्रयोगस्तु पार्वणश्राद्धान्ते दर्शित एव । अन्ननिवेदनादौ यथाश्रुतं ब्राह्मणशब्दस्यैव निर्देश इदमन्नं हविरयं ब्राह्मण आहवनीयार्थ इत्यादि । सोमप्रतिनिधिपूतिकादिवत् । दक्षिणामन्यस्मै दद्यादिति कमलाकरः । संकल्पितान्नप्रतिपत्तिमाह देवलः—

१ क. ग. °ति । अत्रं मूलं चन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् । स° ।

पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथाऽप्सु वा ।
न तु मासस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥ इति ।

आमहेमपक्षयोस्तु श्राद्धं निर्वर्त्य तद्द्रव्यं कालान्तरे ब्राह्मणाय ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यादिति । इति दर्भबटुश्राद्धविधिः ।

अथ क्वचित्प्रतिनिधिनाऽपि श्राद्धं कारयेत् । तदुक्तं हेमाद्रौ वाराहे—
न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः ।
श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण तदन्येनापि कारयेत् ॥
नियमानाचरेत्सोऽपि नियतांश्च वसुंधरे ।
यजमानोऽपि तान्सर्वानाचरेत्सुसमाहितः ॥

स्कान्देऽपि—राजकार्ये नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्तिनः ।
व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण कारयेत् ॥ इति ।

इति प्रतिनिधिश्राद्धम् ।

अथाऽऽमश्राद्धम् । तन्निमित्तान्याह चन्द्रिकायां कात्यायनः—
आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ॥

तत्रैव मरीचिः—श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं माससंवत्सराहृते ॥

मासो मासिकम् । संवत्सरः सांवत्सरिकम् । स्मृतिदर्पणे—
मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।
आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित् ॥

ग्रहणे तु प्रत्याब्दिकं भोक्तृसंभवे पक्वान्नेनैव कार्यम् । भोक्तुरसंभव आमेन हेम्ना वा कार्यमिति चन्द्रिकायाम् । तीर्थप्रवासादौ त्वामादिना श्राद्धं कार्यम् । पाकश्राद्धं तु न भवत्येवेति हेमाद्र्यादयः । सर्वत्र पाकाभाव आमादिना पाकसंभवे त्वन्नेनैवेति विज्ञानेश्वरादयः । आमं वितुषधान्यमिति चन्द्रिकायाम् । तच्चाऽऽमं द्विजभोजनपर्याप्तादन्नाच्चतुर्गुणं द्विगुणं त्रिगुणं वा सोपस्करं दद्यात् । अत्यशक्तौ सममपीति स्मृत्यर्थसारे ।

व्यासः—सिद्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ।
हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

---

१ क. ख. वाऽपि का° ।

चन्द्रिकायाम्—आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भवेत् ।
गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥
पिण्डान्दद्याद्यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥ इति ।

अग्नौकरणविकिरादौ त्वाममेवेति तत्रैव ।

सिन्धौ—तृप्तिप्रश्नोऽवगाहश्च जुषप्रश्नो यथासुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतदापोशनं च पञ्चमम् ॥

अवगाहोऽङ्गुष्ठनिवेशनम् । आमश्राद्धमनङ्गुष्ठमग्नौकरणवर्जितम् ।
तृप्तिप्रश्नविहीनं तु कर्तव्यं मानवैर्ध्रुवम् ।
आवाहनं नैव भवेदर्घ्यदानं तथैव च ॥ इति ।

हेमाद्रौ भविष्ये—आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव चेति । विकिरं नैव कुर्वीतेति धर्मप्रदीपे । तृप्तिप्रश्नादीनां न्यायतोऽर्थाभावाल्लोपसिद्धेरयमनुवादः । आवाहनार्घ्यदानाग्नौकरणविकिराणां पूर्वोक्तव्यासादिवचनविरोधाद्विकल्प इति प्रतिभाति । शाखान्तरविषयं वाऽस्त्विति कमलाकरः ।

मरीचिः—आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊह्या विसर्जने ।
अन्यकर्मण्यनूह्याः स्युरामश्राद्धविधिः स्मृतः ॥ इति ।

यद्यपि तस्मादूचं नोहेदित्यूगूहो निषिद्धस्तथाऽपि वचनाद्भवतीति कमलाकरः । आवाहने पितॄन्हविषे अत्तव इत्यत्र स्वीकर्तव इत्यूहः । विसर्जनमन्त्रे तृप्ता यातेत्यत्र तर्प्स्यथ यातेत्यूहः । स्वधा पित्र्यहविर्दानं तत्करणं च स्वधाकारस्तदङ्गमन्त्र इदमन्नमित्यादिस्तत्रेदमाममित्यादिरूपेणोहः कार्य इति स्वधाकार इत्यस्यार्थ इति चन्द्रिकाकारः । स्वधाकारे नमो वः पितर इष इत्यत्र इष इतिपदस्थान आमद्रव्यायेत्यूह इति कमलाकरः । अस्मिन्नामश्राद्धे ब्रह्मचर्यादिनियमा न सन्तीति पूर्वमेवोक्तम् । सिन्धौ हारीतः—

आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ण एकोद्दिष्टं तु मध्यतः ।
पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ इति ।

अथाऽऽमश्राद्धप्रयोगः—पूर्वाह्ण एव देशकालौ संकीर्त्य प्राचीनावीती वक्ष्यन्तान्पितॄनुच्चार्यैतेषां तृप्त्यर्थममुकश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽऽमान्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य पूर्ववद्वैश्वदेवार्थं पित्रर्थं च ब्राह्मणान्निमन्त्र्य, अस्मत्पित्रादीन्भवत्स्वावाहयिष्यामीत्यन्तमविकृतं सर्वं पार्वणवत्कृत्वाऽऽवाहनमन्त्र ऊहः कार्यः । यथोशन्तस्त्वा

निधीम०पितॄन्हविषे स्वीकर्तव इति विशेषः। पितॄणामाच्छादनप्रदाना-न्तमर्चनं विधायार्चनविधेः संपूर्णतां वाचयित्वाऽऽचम्य घृताक्तमामद्रव्य-मादाय तेन विप्रपाणिष्वग्नौकरणं विधाय दैवपित्र्यविप्राणां पुरतः क्रमेण पात्रेष्वामानि निधाय दैविकं गायत्र्या प्रोक्ष्य तूष्णीं परिषिच्येत्यादि-पात्रालम्भनान्तं कृत्वा पृथ्वी ते पात्रमित्यादि अमुत्रामुष्मिँल्लोके, इदं विष्णुर्विच०सुरे। विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्युक्त्वा पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवा देवता, इदमामं हविरयं ब्राह्मण०गदाधर, इदमामं ब्रह्मणे दत्तं सुवर्ण-पात्रस्थमक्षय्यवटच्छायेयम्। पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमामं सोपस्करममृतरूपं स्वाहा न ममेति निवेदयेत्। नात्र विप्राङ्गुष्ठ-निवेशनम्। एवं पित्रादिभ्यस्तत्तन्नामाद्यूहेनाऽऽमान्नानि निवेद्य ये चेह पितर इत्यादि समानम्। संकल्पेऽनेन मम पित्रादीनाममुकश्राद्धे ब्राह्म-णेभ्य आमान्नदानेन पितृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न ममेति संकल्प्य गायत्रीं जपित्वा मधु वाता इति तिस्रोऽक्षन्नमीति चैकां श्राव-यित्वा संपन्नप्रश्नं कृत्वा गृहसिद्धान्नेन पायसेन सक्तुभिर्वा पिण्डदानं कुर्यात्। तत्रोपस्थानमन्त्रे विशेषः। नमो वः पितर आमद्रव्याय नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्मायेत्यादि। विकिराण्यामद्रव्येण। शोभनं हविरित्यस्य लोपः। विसर्जनमन्त्रे वाजे०ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्यर्थ यात पथिभिर्देवयानैः। इत्यूहः। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। तत्तच्छ्राद्धधर्मेण पूर्वमन्तेऽपरेद्युर्वा तर्पणम्। काले वैश्वदेवादि कृत्वा भुञ्जीत। नात्र ब्रह्मचर्यादिनियमाः। इत्यामश्राद्धप्रयोगः।

अथाऽऽमाभावे हिरण्यश्राद्धम्। तत्र निमित्तानि विधिधर्मः कालः प्रयोगश्चाऽऽमश्राद्धवत्। विशेषस्तूच्यते। संकल्प आमान्नेन हविषेत्यत्र हिरण्येनेत्युल्लेखः। गृहसिद्धान्नेन पायसेन सक्तुभिर्वाऽग्नौकरणं पिण्ड-दानं प्रकिरणं च। आमद्रव्यमूल्यादष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं वाऽत्यशक्तौ समं वा हिरण्यं निधाय विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं हिरण्यममृतरूपं स्वाहा न ममेत्यादिसंकल्पः। पिण्डोपस्थानमन्त्रे नमो वः पितरो हिरण्याय नमो वः पितर ऊर्ज इत्यूहः। अत्र श्राद्धोत्तरं तत्काल एव तिलतर्पणं कृत्वा काले वैश्वदेवादि कृत्वा भुञ्जीत। अत्र पिण्डदाने विकल्पः। अकरणे सांकल्पिकप्रयोगः। इति हिरण्यश्राद्धम्। अथ सांकल्पिक-श्राद्धम्। तच्चाशक्तेन कर्तव्यम्। तदुक्तं निर्णयसिन्धौ—

---

१ ग. पृथिवी॰। २ ग. ॰त्वा वै॰।

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्तुं नैवेह पार्वणम् ।
अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥

अन्यान्यपि निमित्तान्युक्तानि हेमाद्रौ—

संक्रान्तौ ग्रहणे पाते युगमन्वन्तरादिषु ।
भरण्यां चापि कुर्वीत श्राद्धं पिण्डं विनैव तु ॥

तत्रैव वृद्धपराशरः—

युगादिषु मघायां च विषुवत्ययने तथा ।
भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं न हि ॥

सिन्धौ गार्ग्यः—

पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिण्डपातनम् ।
वर्जयित्वा प्रोष्ठपदीं यथा दर्शस्तथैव सा ॥ इति ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन पिण्डनिर्वपणादृते ॥

हेमाद्रौ ज्योतिष्पराशरः—

विवाहे विहितान्मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।
सपिण्डाः पिण्डनिर्वापं मौञ्जीबन्धे षडेव हि ॥

त्रिस्थलीसेतौ कार्ष्णाजिनिः—

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

सिन्धौ—वृद्धिमात्रे तथाऽन्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया ।
कृता गर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकं तु कर्मिणाम् ॥

मदनरत्ने—पिण्डान्सपिण्डा नो दद्युः प्रेतपिण्डं विनाऽत्र तु ।
पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां दद्युरेव ते ॥

अस्य वचसोऽर्थमाह चन्द्रिकाकारः-पितृयज्ञे पिण्डपितृयज्ञे । यज्ञे पित्र्येष्ट्याम् । तत्र पिण्डान्दद्युरिति ।

सिन्धौ—मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।
न जीवत्पितृकः कुर्याद्गुर्विणीपतिरेव च ॥ इति ।

तथा—पिण्डहीनं तु षट्श्राद्धं संकल्पाख्यं प्रचक्षते ।

---

१ क. ख. पातयु° । २ क. °रित्यर्थः । सि° ।

तद्विधिमाह पृथ्वीचन्द्रोदये वसिष्ठः—

आवाहनं स्वधाशब्दं पिण्डाग्नौकरणं तथा।
विकिरं चार्घ्यदानं च सांकल्पे षड्विवर्जयेत् ॥

समन्त्रकस्याऽऽवाहनस्य निषेधः। तूर्ष्णीं भवत्येवेति हेमाद्र्यादयः। नाक्षय्यवाचनमिति सिन्धौ। चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः—

पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षय्यदक्षिणास्वस्तिसौमनस्यं यथास्थितम्। इति।

अतो विकिराक्षय्ययोर्विकल्पः। सिन्धौ स्मृत्यन्तरम्—

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात्।
स तदा वाचयेद्विप्रान्संकल्पात्सिद्धिरस्त्विति।

अथ सांकल्पिकश्राद्धप्रयोगः। उक्तापराह्ने देशकालौ संकीर्त्य प्राचीनावीती पित्रादीनां षष्ठ्यन्तप्रयोगेणोत्कीर्तनं कृत्वैतेषां तृप्त्यर्थममुकश्राद्धं सदैवं सांकल्पिकविधिनाऽन्नेनाऽऽमान्नेन वा हविषा हिरण्येन वा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य पूर्ववद्विप्रनिमन्त्रणादिपादप्रक्षालनान्तं कृत्वा पूर्ववदुपवेश्याऽऽवाहनार्घ्यदानवर्जमासनाद्याच्छादनान्तैरुपचारैः पूजयेत्। अथ वा तूष्णीमावाहनम्। ततोऽग्नौकरणवर्जमापोशनदानान्तं कुर्यात्। ब्राह्मणा बलिदानवर्जं विधिना भुञ्जीयुः। भोजनान्ते तृप्तिप्रश्नं कृत्वा मधुमतीरक्षन्नमीमदन्तेति च श्रावयित्वा संपन्नप्रश्नं कृत्वा शेषमन्नं किं क्रियतामित्यादि उच्छिष्टभागेभ्योऽन्नदापनान्तं कृत्वाऽऽचान्तेषु विप्रेषु प्रकिरणपक्षेऽन्नं प्रकीर्य विप्रहस्तेषु शिवा आपः सन्तु इत्यादिभिर्जलादि दत्त्वा, अघोराः पितरः सन्त्वित्यादि पूर्ववत्। अक्षय्यवाचनपक्षे तत्कृत्वा ताम्बूलदक्षिणे दत्त्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामित्यादिकर्मेश्वरार्पणान्ते विप्रान्प्रति वदेत्। कृतस्यामुकश्राद्धस्य संकल्पात्सिद्धिरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु। विप्रास्तथाऽस्त्विति वदेयुः। कर्ता वैश्वदेवादि कृत्वा बन्धुभिः सह श्राद्धशेषं भुञ्जीत। तर्पणं तु श्राद्धकालानुरोधेन सर्वेष्वपि श्राद्धानुकल्पेषु भवत्येव। इति सांकल्पिकश्राद्धम्। अत्यशक्तौ ब्रह्मार्पणविधिना श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तं पद्मपुराणे—

ब्रह्मार्पणेन विधिना कुर्याद्वा भक्तिमान्सुतः।
निमन्त्र्य ब्राह्मणाञ्शक्त्या द्वावेकं वा यथाविधि ॥

पादप्रक्षालनं कृत्वा पीठादावुपवेश्य च ।
परिविष्य त्यजेदन्नं ब्रह्मार्पणविधानतः ॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गङ्गां काशीं गयां ततः ।
गदाधरं स्मरेद्भक्त्या श्राद्धसाद्गुण्यहेतवे ॥ इति ।

अथ प्रयोगः । यथाशक्ति ब्राह्मणान्निमन्त्र्य संकल्पे पितॄनुद्दिश्यै-तेषां तृप्त्यर्थममुकश्राद्धं सदैवं ब्रह्मार्पणेन विधिना सद्यः करिष्य इत्युक्त्वा विप्राणां पादप्रक्षालनं कृत्वा पीठेषूपवेश्यार्घ्यावाहनवर्जं देवपितृपूजां विधायान्नं परिविष्य सावित्र्या प्रोक्ष्य विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वाहा हव्यं नमो न ममेत्येवं तत्त-न्नामाद्युच्चारपूर्वकं पितृभ्यो निवेदयेत् । कव्यं नमो न ममेति मन्त्रे विशेषः । ततः, ब्रह्मार्पणं० धिना । इत्यादि पितृस्वरूपी जनार्दनवा-सुदेवः प्रीयतामित्यन्तं संकल्पवाक्यमुच्चार्य भुक्तवद्भ्यो यथाशक्ति ताम्बूलं दक्षिणां च दत्त्वा गोविन्देति श्लोकं पठित्वा संकल्पात्सिद्धि-रस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा कर्मेश्वरार्पणं कृत्वा वैश्वदे-वादिभोजनान्तं पूर्ववदिति । इति ब्रह्मार्पणविधिना श्राद्धम् ।

संकटेऽन्येऽपि श्राद्धानुकल्पा उक्ता निर्णयसिन्धौ बृहन्नारदीये—

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रं तु पाचयेत् ।
पैतृकेण तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

पैतृकं सूक्तमुदीरतामित्यादि ।

देवलः—पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ॥

वृद्धवसिष्ठः—किंचिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजे ।
किंचिदन्नं तिलान्वाऽपि दक्षिणामात्रमेव वा ॥
असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमात्रं स्वशक्तितः ।
तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥
तिलोदकैः पितॄन्वाऽपि तर्पयेत्स्नानपूर्वकम् ।

भविष्ये—अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते ॥
तस्मिंश्चोपवसेदह्नि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ।

कक्षं तृणम् । श्राद्धसंहिता सर्वमन्त्रसंहितः श्राद्धकल्पः । विष्णु-पुराणे—

---

१ ग. मन्त्रे° ।

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः।
सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोगि स्वपितृन्नतोऽस्मि।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य॥

प्रभासखण्डे—गत्वाऽरण्यममानुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः।
निरन्नो निर्धनो देवाः पितॄणामनृणं कुथाः॥

ग्रन्थान्तरे—कक्षं वा प्रदहेत्कालेऽथवा दद्यात्फलादिकम्।
अथवा श्राद्धदिवसे भवेन्निरशनः स्वयम्॥
गत्वाऽथवा महारण्ये कक्षामूलं प्रदर्शयेत्।
दक्षिणास्यो रुदेदेवमूर्ध्वबाहुः समाहितः॥
न मे धनं न चान्नं भोः पितरः सर्वसाक्षिणः।
प्रापध्वमतुलां तृप्तिं कक्षामूलप्रदर्शनात्॥
अवन्ध्यं तद्दिनं नेयं येन केनापि कर्मणा।
पूर्णं करोति भगवान्भक्त्या भक्तजनाश्रयः॥
ततस्तु तर्पणं कार्यं श्राद्धाङ्गं विधिचोदितम्।
अन्यथा श्राद्धवैगुण्यमङ्गहानिनिमित्ततः॥ इति।

अष्टकाश्राद्धकरणाशक्तावेकस्यां वा माघकृष्णाष्टम्यामष्टमीश्राद्धं कार्यमिति सिन्धौ। तस्याप्यशक्तौ शौनकः—

अद्रव्योऽपि यथाशक्ति कुर्यादेवाष्टकां बुधः।
योऽशक्तिक(यो ह्यशक्त?)स्तथा कर्तुं दारिद्र्येणाष्टकामिमाम्॥
संप्रदद्यादनडुहे तृणान्यप्यथवाऽग्निना।
गुल्ममेकं दहेदेवं मेऽष्टका त्विति चिन्तयन्॥
अष्टकासमये जीवन्नत्वेवानष्टको भवेत्।

गुल्मं तृणस्य। अप्यनडुहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषेदेषा मेऽष्टकेति नत्वेवानष्टकः स्यादित्याश्वलायनः।

इति श्रीमच्चित्तपावनके० श्राद्धमञ्जर्यां श्राद्धानुकल्पाः।

अथ क्षयाहश्राद्धम्। तत्स्वरूपमाह निर्णयसिन्धौ व्यासः—
मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियतेऽहनि।
प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः॥

तत्राधिमासमृतानां प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मासे कार्यम् । मध्ये यद्यधिमासो भवेत्तदा च त्रयोदशे मासे कार्यम् । यद्यन्तेऽधिमासस्तदा तस्मिन्नेवाधिमासे कार्यम् ।

द्वितीयादिवार्षिकं तु शुद्धमास एव । अधिमासमृतानां तु यदा स एव मासोऽधिकः स्यात्तदा तत्रैवाधिमासे कार्यम् । दर्शे वार्षिकं चेत्तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा ततः पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं चेति निर्णयदीपे स्मृतिसारे च क्रम उक्तः । कमलाकरेण तु पिण्डपितृयज्ञानन्तरं वार्षिकं कृत्वा ततो दर्शश्राद्धं कर्तव्यमिति सिद्धान्तितम् । तत्पक्षे नात्र व्यतिषङ्गो भवति । प्रवासमरणादिना क्षयाहतिथेरज्ञाने तन्मासस्य कृष्णाष्टम्यां कृष्णैकादश्याममावास्यायां शुक्लैकादश्यां वा कार्यम् । यदि तिथिर्विज्ञाता मासो न विज्ञातस्तदा मार्गशीर्षे माघे भाद्रपद आषाढे वा तत्तिथौ कार्यम् । तिथिमासयोरविज्ञाने माघे मार्गे वाऽमावास्यायां कार्यम् । अथवा प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ । तयोरपि तिथेरज्ञाने प्रस्थानमासदर्शे कार्यम् । तिथेर्ज्ञाने मासाज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ । उभयस्याप्यविज्ञाने मृतवार्ताश्रवणकालिकौ तिथिमासौ ग्राह्यौ । तयोरन्यतराज्ञाने प्रस्थानदिनमासवन्निर्णयः । एतयोरप्यविज्ञाने मार्गदर्शे कार्यम् । इदं चाऽऽब्दिकं कर्तुर्भार्यायां रजस्वलायां सत्यामपि सपिण्डकमन्नेनैव कार्यम् । एवं गर्भिण्यामपि । मृतस्य भार्यायां रजस्वलायामपि तथैव । सा यद्यपुत्रकस्य भर्तुः श्राद्धकर्त्री चेत्तदा पञ्चमेऽह्नि कुर्यात् । आशौचे तु आशौचनिवृत्तौ तद्दिन एव कार्यम् । तदतिक्रमे कृष्णाष्टम्यामेकादश्यां द्वादश्याममावास्यायां वा कार्यम् । क्षयाहे ग्रहणप्रसक्तौ भोक्तृसंभवे पक्वान्नेनैव कार्यम् । भोक्तुरसंभव आमेन हेम्ना वा कार्यम् । ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते चापि तथैव । एतन्मूलवाक्यानि निर्णयसिन्धुपराशरमाधवीयादौ द्रष्टव्यानि । श्राद्धदिने यदृतुमत्या भार्यायाः षोडशदिनं पतेत्तदा तत्र विशेषमाह वसिष्ठः—

> एकादश्यां यदा राम प्रतिसंवत्सरं दिनम् ।
> भार्या त्वृतुमती चैव कथं धर्मः प्रवर्तते ॥
> श्राद्धं कुर्याद्धुतं कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ।
> ऋतुमत्या ऋतुं दद्यादर्धरात्रादनन्तरम् ॥ इति ।

---

१ ग. 'दिवसमा' ।

अत्र पित्रादिप्रत्याब्दिकश्राद्धे पार्वणैकोद्दिष्टयोः समबलत्वाद्व्रीहियववद्विकल्पः । स चाऽऽचाराद्व्यवस्थित इति सर्वनिबन्धकारसंमतिः । अत एव दाक्षिणात्याः पार्वणं कुर्वते मैथिलादय एकोद्दिष्टमिति चन्द्रिकाकारः । पितृव्यादीनां श्राद्धे विशेषश्चतुर्विंशतिमते—

पितृव्यभ्रातृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।
एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥ इति ।

मातॄणां सपत्नमातॄणाम् । दाक्षिणात्यास्त्वेवमेवाऽऽचरन्तीति चन्द्रिकाकारः । अत्र भ्रातॄणामेव वयसा ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं च ज्ञेयम् । पितृव्यसापत्नमातॄणां तु वयसा कनिष्ठत्वेऽपि स्थानतो ज्येष्ठत्वात्पार्वणमेव । अतः पितृमृताहे पितृपितामहप्रपितामहांस्त्रीनुद्दिश्य पार्वणविधिना श्राद्धं कुर्यात् । मातृमृताहे मातृपितामहीप्रपितामहीरुद्दिश्य कुर्यात् । तथाऽपुत्रमातामहस्य तन्मृताहे तस्य तद्वर्गमात्रस्य । एवं मातामह्यास्तन्मृताहे तद्वर्गमात्रस्य । अपुत्रायाः सापत्नमातुस्तन्मृताहे तद्वर्गमात्रस्य । तथाऽपुत्राणां पितृव्यमातुलभ्रातॄणां मृताहे तत्तद्वर्गमात्रस्य पार्वणं कुर्यात् । कनिष्ठभ्रातॄणामविवाहितानामेकोद्दिष्टमेव । केचित्सापत्नमातृपितृव्यमातुलज्येष्ठभ्रातॄणामपुत्राणां तत्तन्मृताहे तं तमेवोद्दिश्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं कुर्यादित्याहुः । ज्येष्ठस्यापि जीवत्पितृकस्य भ्रातुरेकोद्दिष्टमेव । केचित्पार्वणमिति वदन्ति । सर्वत्र पार्वणमित्यन्ये । अत्रापि देशाचाराद्व्यवस्था । आचारावश्यकत्वमाह वृद्धशातातपः—

देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथाऽपरम् ।
सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयेऽहनि ॥ इति ।

बृहन्नारदीयेऽपि—देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्जनैः ।
अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

सिन्धौ भृगुः—यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥ इति ।

मित्रबन्धुगुर्वाचार्यसपिण्डादीनामपुत्राणामपत्नीकानां यथाधिकारं यथाचारं पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यमिति । विद्यमाने पितरि संन्यस्ते पतिते वा तत्कर्तृकाणि दर्शाब्दिकमहालयादीन्यावश्यकानि नित्यनैमित्तिकानि श्राद्धानि तत्पुत्रेण जीवत्पितृकेणापि पितुःपित्राद्युद्देशेन कार्याणि । तदुक्तं कात्यायनेन—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

सङ्गवर्जिते संन्यस्ते । व्युत्क्रमाच्च मृत इति । व्युत्क्रममृतसपिण्डीकरणाभावपक्षे तस्य संप्रदानत्वायोग्यत्वाद्येभ्यः पिता स्वपितृजीवनेन स्वपितामहादिभ्यो ददौ तेभ्यः स्वयं पुत्रो दद्यादित्यर्थः । तथाऽपुत्रकाणां सापत्नमातृमातामहभ्रातृपितृव्याणां क्षयाहश्राद्धं जीवत्पितृकेणापि कर्तव्यम् । एतद्विस्तरो रामकृष्णभट्टकृते जीवत्पितृकनिर्णये द्रष्टव्य इत्यन्यत्र विस्तर इति दिक् ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धकालः । तदाह माधवीये व्यासः—

कुतपप्रथमे भाग एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।
आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

एकोद्दिष्टं तु मध्यत इति हारीतः । मध्यतो मध्याह्न इत्यर्थः । मध्याह्नश्च पञ्चधाविभक्तदिनतृतीयभाग इति माधवः । एकोद्दिष्ट इति कर्तव्यतोक्ता याज्ञवल्क्येन—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।
आवाहनाग्नौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥ इति ।

आश्वलायनानां त्वेकोद्दिष्टेऽप्यग्नौकरणादयः पदार्था भवन्त्येव । तद्गृह्यसूत्रे पार्वणादिचतुर्ष्वप्यग्नौकरणादीनां साम्येनोक्तेरिति चन्द्रिकाकारः । दैवराहित्यादियाज्ञवल्क्योक्ता धर्मा भवन्त्येव । सूत्राविरुद्धत्वात् ।

अथाऽऽब्दिकश्राद्धप्रयोगः । देशकालकीर्तनान्तेऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणामेतेषां तृप्त्यर्थं प्रत्याब्दिकश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा श्वः सद्यो वा करिष्य इति संकल्पपूर्वकं दर्शश्राद्धोक्तविधिना तद्वर्गमात्रस्यैव कुर्यात् । अस्मिञ्छ्राद्धदिने नित्यतर्पणं तिलरहितं कार्यम् । श्राद्धाङ्गतर्पणं तु परेद्युः स्नानं प्रातःसंध्यां च कृत्वा सतिलमेव । श्राद्धेज्यवर्गस्य तर्पणं कृत्वा पुनः सर्वकर्मार्थं स्नानं कृत्वाऽवशिष्टमाह्निकं कुर्यादिति । यदा विघ्नवशात्क्षयाहे दिवा श्राद्धं न जातं तदा रात्रावपि कार्यमिति कमलाकरः । प्रथमे संवत्सरेऽतीते क्षयाहदिने यच्छ्राद्धं तत्प्रथमाब्दि-

---

१ ग. स्वस्य जीवत्पितृकत्वात्स्वपि° । २ ग. °पुत्राणां । ३ ग. °द्दिष्टेति° । ४ ख. ग. साम्यवोक्ते° । ५ ग. °वर्गेऽन्ये (गोर) शेन कृ° । ६ क. ख. दिवसे ।

कम्। द्वितीये वत्सरेऽतीते द्वितीयाब्दिकम्। तृतीये वत्सरेऽतीते तृतीयाब्दिकम्। तदूर्ध्वं प्रत्याब्दिकमिति।

अथ मातृश्राद्धे विशेषः। चन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरे—

भर्तुरग्रे मृता नारी सह वा तेन या मृता।
तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सुवासिनीम्॥ इति।

अथ प्रयोगः। देशकालकीर्तनान्तेऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदानाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणामेतासां तृप्त्यर्थं प्रत्याब्दिकश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य दर्शश्राद्धोक्तविधिना तद्वर्गमात्रस्यैव कुर्यात्। निमन्त्रणादिषु मात्रादिनामाद्युल्लेखः। मात्राद्यर्घ्यपात्रेषु तिलावापे तिलोऽसि सोमदेवत्य इत्यस्मिन्मन्त्रे पितॄनित्यस्य पदस्य नोहः। यथाश्रुतमेव पाठः। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु साधारणपितृशब्दस्य नोहः। यत्रोहप्रसक्तिस्तत्प्रदर्श्यते। पात्राभिमर्शने मातृपात्रं संपन्नम्। पितामहीपात्रं संपन्नम्। प्रपितामहीपात्रं संपन्नमित्यूहः। अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीः दाः गोत्राः वसुरुद्रादित्यस्वरूपा भवत्स्वावाहयिष्यामि। इत्यावाहने। मातरिदं तेऽर्घ्यम्। पितामहीदं तेऽर्घ्यम्। प्रपितामहीदं तेऽर्घ्यमित्यर्घ्यदाने मन्त्राः। अर्घ्यपात्रासादने मातृभ्यः स्थानमसीतिमन्त्रः। अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यो दाः गोत्राः वसुरुद्रादित्यस्वरूपा एष वो गन्ध इत्याद्यर्चनम्। सति संभवे सधवाया मातुर्मृतायाः स्थाने विप्रपङ्क्तौ सुवासिनीमुपवेश्यास्मन्मातुः, गङ्गादायाः काश्यपगोत्राया वसुरूपाया इदमासनम्। अस्मन्मातः, गङ्गादे काश्यपगोत्रे वसुरूप एष ते गन्ध इति सुवासिन्यै गन्धं दत्त्वा हरिद्राकुङ्कुमसिन्दूरादि दत्त्वा पुष्पधूपदीपान्समर्प्याऽऽच्छादनार्थे स्त्रीपरिधानयोग्यं नवं श्वेतं वस्त्रं कञ्चुकीसहितं दद्यात्। मातृश्राद्धेऽपि ब्राह्मणेभ्यो यज्ञोपवीतानि दद्यादिति हेमाद्रिः। अन्ननिवेदने पात्रालम्भनादि कृत्वा माताऽमुकदाऽमुकगोत्रा वसुरूपा देवतेदमन्नं हवि० अस्मन्मात्रेऽमुकदायै गोत्रायै वसुरूपाया इदमन्नममृतरूपं० पितामही अमु० देवता० पितामह्यै दायै० इदमन्न० प्रपितामही अमुक० देवता० प्रपितामह्यै दाये इदमन्न० तिसृणामेकब्राह्मणपक्षेऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकदा गोत्रा रूपा देवता इदमन्नं हवि० अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीभ्योऽमुकदाभ्यो गोत्राभ्यो रूपाभ्य इद-

---

१ क. ख. °बार्थमे°।

मन्नममृतरूपं० इति यथार्थमूहः । ततः सुवासिनीपात्रस्थमन्नं प्रोक्ष्य मात्रे दायै गोत्रायै वसुरूपाया इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽवृतेः स्वधा कव्यं नमो न ममेति निवेदयेत् । मात्रादिद्वयोः सुवासिन्योर्मृतौ द्वे सुवासिन्यौ भोजयेत् । तिसृणां तथात्वे तिस्रः । अशक्तौ सर्वासां स्थान एकां वा सुवासिनीं भोजयेत् । अनेन मम मात्रादीनां प्रत्याब्दिकश्राद्धे ब्राह्मणसुवासिनीभोजनेन मातृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयताम् । इति संकल्पः । तृप्तिप्रश्ने मातरस्तृप्ताः । स्थेत्यूहः । मातृतृप्त्यर्थं पिण्डप्रदानं करिष्य इत्यादि । उदकं निनयेत् । शुन्धन्तां मातरः शुन्धन्तां पितामह्यः शुन्धन्तां प्रपितामह्य इत्यूहः । पिण्डदान एतत्तेऽस्मन्मातरमुकदेऽमुकगोत्रे वसुरूपे ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्चेति मन्त्रः । एव मुत्तरयोर्मातरमुकदे० गोत्रे रूपेऽभ्यङ्क्ष्वेत्याद्यभ्यञ्जनम् । अङ्क्ष्वेत्यञ्जनम् । अत्र पितरो मादयध्वम्० अमीमदन्त पितरः० एतद्वः पितरो० नमो वः पितर इषे० मनो न्वाहुवामहे० परेतन पितरः० वीरं मे दत्त पितरः । आधत्त पितरः० एषु मन्त्रेषु नोहः । यथाश्रुतमेव पाठः । अघोरा मातरः सन्तु इत्यूहः । विप्रेभ्यो दक्षिणादानान्ते सुवासिन्यै दक्षिणां दत्त्वा सति संभवे कण्ठसूत्रादिनानालंकारान्दद्यात् । मातरः प्रीयन्तामिति भवन्तो ब्रुवन्तु । उत्तिष्ठत मातरो विश्वेदेवैः सह । अनेन मातुः प्रत्याब्दिकश्राद्धयज्ञेन भगवान्मातृस्वरूपी० इत्यूहः । अन्यत्सर्वं पितृश्राद्धवत् । तर्पणेऽस्मन्मातरमित्याद्यूहः । सधवाया मातुर्मृतायाः श्राद्धं जीवत्पितृकेणापि सपिण्डकं कार्यं वचनात् । सापत्नमातुरपि तथैव । तर्पणं तु तिलरहितं केवलजलेन कार्यम् । शुक्लतिलैरिति केचित् । एवमेवापुत्रायाः सापत्नमातुः श्राद्धप्रयोगः । तत्र मातृस्थाने सापत्नमातुरुल्लेखः । अस्मत्सापत्नमातृपितामहीप्रपितामहीनामित्यादि । एवं पितामह्यादिश्राद्धेष्वपि । पत्नीश्राद्धे तु अस्मत्पत्नीमातृपितामहीनामित्युच्चारणम् । मातामहश्राद्धेऽस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानाम् । पितृव्यश्राद्धेऽस्मत्पितृव्यपितामहप्रपितामहानाम् । मातुलश्राद्धे मातुलमातामहमातुःपितामहानाम् । भ्रातृश्राद्धे भ्रातृपितृपितामहानामित्यादि संकल्पादौ तत्तद्विभक्त्योच्चारणम् । विधिस्तु पितृश्राद्धवत् । ऊहपदेषु पित्रादिस्थाने मातामहादिशब्दः प्रयोज्यः । मयूखे दक्षः—

> ज्येष्ठभ्रातृपितृज्येष्ठसपत्नीमातरस्तथा ।
> एतेषां च मृताहे तु परेऽहनि तिलोदकम् ॥ इति ।

---

१ ग. ॰ब्दरा॰ । २ क. ख. ॰थांबभे॰ । ३ ग. विप्राणां द॰ ।

अथान्वारोहणश्राद्धप्रयोगः । श्राद्धदिने पितृश्राद्धार्थं मातृश्राद्धार्थं च पाकद्वयं संपाद्याऽऽपस्तावोदनभेदमात्रं कृत्वैकेनैव पाकेन वाऽपराह्णे देशकालकथनान्तेऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणामस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदानां गोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां तेषां तृप्त्यर्थं प्रत्याब्दिकश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा तन्त्रेण सद्यः करिष्य इति संकल्प्य तन्त्रेणैव वैश्वदेवविप्रनिमन्त्रणं कृत्वा पितृवर्गार्थं विप्रत्रयं मातृवर्गार्थं च विप्रत्रयं प्रतिवर्गमेकैकं वा निमन्त्र्य सर्वं दर्शश्राद्धवत्कुर्यात् । सति संभवे विप्रपङ्क्तौ मात्रर्थं सुवासिनीमुपवेश्य संपूज्य भोजयेत् । वर्गद्वयस्य दर्शवत्पृथक्पिण्डदानम् । तिथिभेदे पृथक्पिण्डदानम् । तिथ्यैकत्वे तु द्वयोर्द्विवचनोहेनैकः पिण्डो देय इति केचित् । परेऽहनि वर्गद्वयस्य तिलतर्पणम् । इति सहगमनश्राद्धप्रयोगः ।

पितामहे जीवति पितुः श्राद्धे पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां श्राद्धं कुर्यात् । प्रपितामहे जीवति पितृपितामहप्रवृद्धप्रपितामहानाम् । उभयोर्जीवतोः पितृवृद्धप्रपितामहप्रवृद्धप्रपितामहानाम् । एवं मातामह्यादीनामपि जीवत्वे ज्ञेयम् ।

आशौचादिना मृताहातिक्रमे देशकालकथनान्ते तद्वर्गस्य षष्ठ्यन्तमुच्चारणं कृत्वाऽतिक्रान्तमाब्दिकश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य सर्वं पूर्वोक्तवत्कृत्वा श्वोभूते तिलतर्पणं कुर्यात् । इत्यतिक्रान्तश्राद्धप्रयोगः ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगः । मध्याह्न एव देशकालकीर्तनान्तेऽस्मत्पितृव्यस्यामुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य तृप्त्यर्थं प्रत्याब्दिकश्राद्धं सपिण्डमेकोद्दिष्टविधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य पितृव्यार्थमेव ब्राह्मणान्ब्राह्मणं वा निमन्त्र्यार्घ्यपात्रासादनात्प्राक्तनं सर्वं दर्शवत्कृत्वैकमर्घ्यपात्रं संस्थाप्यैकदर्भमयपवित्रान्तर्हितेऽप आसिच्येत्याद्यावाहनवर्जमर्घ्यदानान्तं कृत्वा तत्पात्रं शुचौ देशे पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं कृत्वाऽग्नौकरणं च कृत्वा पिण्डदानकाल एक एव पिण्डः । अन्यत्सर्वमविकृतं दर्शश्राद्धवत् । द्वितीयेऽहनि श्राद्धाङ्गं सतिलतर्पणम् ।

एवं मातुलभ्रात्रादीनां तत्तच्छब्दोहेन प्रयोगो ज्ञेयः । सापत्नमातुरपि तथैव । तत्र संभवे सुवासिनीं भोजयेदिति विशेषः । इत्येकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगः ।

अथ संन्यासिनामाब्दिकश्राद्धप्रयोगः । तत्र देशकालोत्कीर्तनान्तेऽस्मत्पितुरमुकशर्मणो ब्रह्मीभूतस्यामुकगोत्रस्य वसुरूपस्यास्मत्पितामहस्य प्रपितामहस्येत्येवं पूर्ववदुच्चार्यैतेषां तृप्त्यर्थं प्रत्याब्दिकश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्ये । समुदितोच्चारणपक्षेऽस्मद्ब्रह्मीभूतपितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणामित्यादि । मन्त्रव्यतिरिक्तस्थले सर्वत्र नामोच्चारणे ब्रह्मीभूतपदोच्चारणमधिकम् । मन्त्रेषु त्वभिध्यानमात्रम् । अन्यत्सर्वं पार्वणश्राद्धवत् । पितामहप्रपितामहयोर्द्वयोरेकस्य वा यतित्वे तन्नामोच्चारणेऽपि ब्रह्मीभूतपदोच्चारणम् । एवमन्येष्वपि श्राद्धेषु । आब्दिकश्राद्धानन्तरं तदानीमेवापरेद्युर्वा गुरोराराधनं कुर्यात् । तत्रैवं प्रयोगः । प्रातर्होमानन्तरं ब्रह्मीभूतस्य गुरोः समाराधाने गुर्वर्थे भवद्भिः क्षणः कर्तव्यः । ब्रह्मीभूतस्य गुरोः समाराधने परमगुर्वर्थे भवद्भिः क्षणः कर्तव्यः । ब्रह्मी० धने परमेष्ठीगुर्वर्थे भव० ब्रह्मी० धने परात्परगुर्वर्थे भव०र्तव्यः । एवं विप्रचतुष्टयं निमन्त्र्य [*यद्वा विश्वरूपधराचार्यार्थे भवद्भिः क्षणः कर्तव्यः । तत्र गुरुत्रयमिति वा चतुरो ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् ।] ततः शुक्लपक्षे दिवं गतस्य ब्रह्मीभूतस्य गुरोः समाराधने केशवार्थे भवद्भिः क्षणः कर्तव्यः । एवं सर्वत्र नारायणार्थे०माधवार्थे० गोविन्दार्थे० विष्णवर्थे० मधुसूदनार्थे० त्रिविक्रमार्थे० वामनार्थे० श्रीधरार्थे० हृषीकेशार्थे० पद्मनाभार्थे० दामोदरार्थे० । कृष्णपक्षे संकर्षणार्थे०वासुदेवार्थे० प्रद्युम्नार्थे०अनिरुद्धार्थे०पुरुषोत्तमार्थे०अधोक्षजार्थे०नारसिंहार्थे० अच्युतार्थे०जनार्दनार्थे०उपेन्द्रार्थे०हर्यर्थे०कृष्णार्थे०इति केशवाद्यर्थे संकर्षणाद्यर्थे वा द्वादश । एवं षोडश विप्रान्यतीन्वा मिश्रितान्वा निमन्त्र्य मध्याह्ने तानाहूय तेषां स्नानादि विधाय स्वयं स्नातः शुचिराचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीनारायणप्रीत्यर्थं ब्रह्मीभूतस्य गुरोराराधनं करिष्य इति संकल्प्य गन्धाक्षततुलसीकर्पूरमिश्रितजलेन विप्राणां पादप्रक्षालनं कृत्वा तानाचमय्य (चाम्य) स्वयं चाऽऽचम्य विप्रान्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वोपवेश्य पादप्रक्षालनोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा तत्पात्रं गन्धादिभिरलंकृत्य देवसंनिधौ स्थापयेत् । ततो विप्राणां प्रत्येकं गन्धपुष्पतुलसीदलैः पादावभ्यर्च्य

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तक एव ।

---

१ ग. °कालकी° । २ ग. सिद्धि । ३ ग. °धानान्त स्व° । ४ ग. °नवर्णक्रमेण वि° ।

आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधरूपम्।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि॥

इति नमस्कुर्यादिति केचित्। कुशासने प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वोपवि(वे)श्य ततः पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचम्। ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रमुक्त्वा विप्रान्काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वाऽर्चयेत्। गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनैः पञ्चोपचारैर्वा पूजयेत्। इदं विष्णुर्वि०गुरुभ्यो नमः। केशवादिभ्यो नमः। आसनादिअत्रगन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनान्ताः सर्वे परिपूर्णा भवन्तु। अर्चनविधे० न्यूनं वि०यस्य स्मृत्या च० मण्डलादि करिष्ये। पात्राण्यासाद्याभिघार्य ततः सर्वेषु पात्रेषु पायसादिविशिष्टमन्नं व्यञ्जनादियुक्तं साज्यं सोपस्करं परिविष्य गायत्र्या प्रोक्ष्य गुरव इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽ तृप्तेः स्वाहा। एवमुत्तरत्र। परमगुरव इदमन्नं०२ परमेष्ठिगुरव इदमन्नं०३ परात्परगुरवे०४ केशवायेदमन्नं०५ नारायणाये०६ माधवाये० ७ गोविन्दाये० ८ विष्णवे० ९ मधुसूदनाय० १० त्रिविक्रमाय० ११ वामनाय० १२ श्रीधराय० १३ हृषीकेशाय० १४ पद्मनाभाय० १५ दामोदरायेदमन्नं० १६। कृष्णे केशवादिस्थाने संकर्षणायेदमन्नं०५ वासुदेवाय०६ प्रद्युम्नाय० ७ अनिरुद्धाय० ८ पुरुषोत्तमाय०९ अधोक्षजाय० १० नारसिंहाय० ११ अच्युताय० १२ जनार्दनाय० १३ उपेन्द्राय० १४ हरये० १५ श्रीकृष्णाय० १६ इत्यन्ननिवेदनं कृत्वा। ॐ तद्ब्रह्म। ॐ तद्वायुः। ॐ तदात्मा। ॐ तत्सत्यम्। ॐ तत्सर्वम्। ॐ तत्पुरोर्नमः। अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु। त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्व१ रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः। त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्। इत्यनुवाकं जपित्वा ब्रह्मार्पणं० इत्यादि ब्रह्मार्पणं कृत्वा(ऽ*नेन ब्रह्मीभूतस्य गुरोः समाराधनेन ब्राह्मणभोजनेन भगवान्नारायणः प्रीयताम्। ॐतत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु। यथासुखं जुषध्वम्। अमृतं भुञ्जीताम् (ञ्जीत)। अमृतोपस्तरणमसि। श्रद्धायां प्राण इत्यादि। अपेक्षितं याचि०) भुञ्जानानुपनिषद्भागमन्त्राञ्श्रावयेत्। तृप्तेषु ॐतद्ब्रह्मेत्यनुवाकं जपित्वा विप्रैरुत्तरापोशनादिशुद्ध्याचमनान्तं कारयित्वा पुनरासनेषूपवेश्य ताम्बूलदक्षिणावस्त्रालंकारादिभिः

---

* अयं ग्रन्थो ग. पुस्तक एव।

---

१ ग. °ष्ट्कार°।

परितोष्य तीर्थपूजनं कुर्यात् । तद्यथा । गुर्वाराधनाङ्गभूतं तीर्थपूजां (जनं)करिष्य इति संकल्प्य चतुरस्रं मण्डलं गोमयेनोपलिप्य परितो रङ्गवल्ल्यादिभिरलंकृत्य मण्डले धान्यराशिं कृत्वा तदुपरि पूर्वस्थापित-पादोदककलशं संस्थाप्य तत्र गङ्गादिसर्वतीर्थानि भावयित्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तीर्थराजाय नम इत्युक्त्वा षोडशोपचारैरभ्यर्च्य तत्पात्रं शिरसि धृत्वा ॐ लोकः सरस्वत्यायान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवान्वारोह-न्त्याक्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्यस्मिन्प्रतिषज्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थान५ शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठन्ति यदा शत५ सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थान५ सहस्रसंमितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभिजयन्ति यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्न-थैकमुत्थानं तद्धि तीर्थम् । इत्यनुवाकशेषम् । ॐ भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमा५सा भवति । युवा स्यात्साधु युवा ध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनु-ष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यग-न्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम० ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकाना-मानन्दः । श्रोत्रियस्य चा० । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामा-नन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चा० । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चा० । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामा-नन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चा० । ते ये शतं देवानामा-नन्दाः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः । श्रोत्रियस्य० । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽ-नन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रिय० । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रिय० । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रिय० । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसं-क्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुप-संक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मान-मुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति—

१ क. ख. 'पितं पा'।

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति । एत॰ ह वाव न तपति । किमह॰ साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मान॰ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मान॰ स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् । इत्यनुवाकं च जपित्वा हरिकीर्तनपुरःसरसहर्षनृत्यं कृत्वा तत्पात्रं पुनर्मण्डले संस्थाप्य चन्दनाक्षतपुष्पाणि पूजां कृत्वाऽवशिष्टानि बन्धुभिः सह स्वयं धृत्वा विप्रान्प्रदक्षिणीकृत्य, आनन्दमानन्दकरं प्र० मि ।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेक(कः) परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इत्यादिमन्त्रैर्विप्रांस्तीर्थराजं च नमस्कृत्य गुर्वर्थविप्रहस्ते पादोदककलशं दत्त्वा तदाज्ञया तत्तीर्थं मन्त्रेण गृह्णीयात् । तत्र मन्त्रः—

अविद्यामूलशमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
गुरुपादोदकं चित्रं संसारद्रुमनाशनम् ॥

पुत्रादिकामनायां तु—

शोषणं पापपङ्कस्य दीपनं ज्ञानतेजसः ।
गुरुपादोदकं चित्रं पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् ॥

इति मन्त्रेण गृह्णीयात् । ततो विप्रान्प्रणम्य तानन्यांश्च दक्षिणालंकारादिभिस्तोषयित्वा सन्मानपुरःसरंताननुव्रज्य कर्मेश्वरार्पणं कृत्वा सुहृद्युतो भुञ्जीतेति । इत्थं विस्तरेणाऽऽराधनकरणाशक्तौ यथाशक्ति ब्राह्मणानाहूय पादप्रक्षालनपूर्वकं गन्धादिभिरष्टाक्षरमन्त्रेणाभ्यर्च्य ब्रह्मीभूतगुरूद्देशेन भोजयेदिति । सकृन्महालयश्राद्धानन्तरमप्येवमेवाऽऽराधनम् । इदमाराधनं चतुर्विधानामपि संन्यासिनां समानमेव । चतुर्विधा भिक्षवस्तूक्ताश्चन्द्रिकायाम्—

चतुर्विधा भिक्षवस्तु विख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।
कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥
चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

एषां लक्षणानि तत्रैव ज्ञेयानि । इति संन्यासिनामाराधनप्रयोगः ।

अथ विधवाकर्तृकश्राद्धम् । स्मृतिसमुच्चये—

---

१ क. ख. °सरं ह° । २ क. ख. °पि पूजाव° । ३ ग. तद्दत्तं तीर्थम° । ४ क. ख. भ्य ह° । ५ ग. °क्रियतीन्ब्राह्म° । ६ क. ख. °रभ्य° । ७ ग. °ति । ह° । ८ ग. रमहंसश्च ज्ञ° ।

स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥ इति ।

इदं च षड्दैवत्यं दर्शश्राद्धादिविषयमिति मयूखे चन्द्रिकायां च । तीर्थमहालयादौ तु स्मृतिसंग्रहे—

चत्वारि पार्वणानीह विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥
ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ इति ।

अत्र मातामहादयः सपत्नीका ज्ञेयाः । सपत्न्यां मृतायां भर्त्रादयोऽपि सपत्नीकाः । श्वश्रूजीवत्वे तु सपत्न्या भर्तृपार्वणोत्तरमेकोद्दिष्टम् । केचित्षट्पार्वणात्मकमष्टादशदैवत्यमिति वदन्ति । श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्यास्तथैव चेति वचनात् । शक्तौ सत्यां स्वपितृव्यादीनामप्येकोद्दिष्टानि कर्तव्यानीति मयूखादौ । अत्र यथाचारं व्यवस्था ।

अथ प्रयोगः । श्राद्धकर्त्री श्राद्धदिने देशकालौ स्मृत्वोत्तरीयवस्त्रेण प्राचीनावीतं कृत्वाऽस्मद्भर्तृतत्पितृतत्पितॄणाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणामेतेषां तृप्त्यर्थं प्रत्याब्दिकश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्ये । दर्शादौ तु भर्तृवर्गोच्चारणानन्तरम् । अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणामित्युल्लेखः । तीर्थमहालयादौ तु अस्मद्भर्तृसपत्नीकतत्पितृतत्पितॄणां शर्मणां गोत्राणां वसु०पाणाम् । अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां शर्मणां० । अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदानाममुकगोत्राणां सपत्नीकानां वसुरुद्रादि० पाणाम् । अस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणामेतेषां तृप्त्यर्थं०इत्युल्लेखः । अथवा भर्त्रादित्रयाणामपि सपत्नीकानामुल्लेखः । मयूखे तथैव दर्शनात् । षट्पार्वणपक्षे भर्तृपार्वणानन्तरम् । अस्मच्छ्वश्रूतच्छ्वश्रूतच्छ्वश्रूणाममुकदानां गोत्राणां वसु०णाम् । पितृमातृमातामहपार्वणानन्तरम् । अस्मन्मातामहीमातुःपितामहीमातुःप्रपितामहीनाममुकदानाममुकगोत्राणां वसु०पाणाम् । अस्मिन्पक्षे भर्तृवर्गस्य सपत्नीरहितस्योल्लेखं कृत्वा, अस्मत्सपत्न्या अमुकदाया गोत्राया वसुरूपाया इत्युल्लेखः । एकोद्दिष्टानां करणपक्षे—

---

१ क. ख. °स्य प ।

अस्मत्पुत्रस्यास्मत्कन्याया अस्मत्पितृव्यस्यास्मन्मातुलस्यास्मद्भ्रातुरित्यादि यथाधिकारमुल्लेखं कृत्वाऽमुकश्राद्धं करिष्य इति स्वयं संकल्पं कृत्वा कंचिद्ब्राह्मणमृत्विक्त्वेन परिकल्प्य तं ब्रूयात्। ममाऽऽज्ञया त्वमिदममुकश्राद्धाख्यं कर्म कुरु इति। कर्ता करिष्यामीत्युक्त्वा सर्वमपि समन्त्रकं श्राद्धविधिं कुर्यात्। तत्र विशेषः। अनुज्ञाकर्त्र्या भर्तुरमुकशर्मणः०तत्पितुरमुकशर्मणः०तात्पितुरमुकशर्मणः०। अनुज्ञाकर्त्र्याः पितुरित्यादि तत्तद्विभक्त्यूहेन प्रयोगः। ऋत्विक्कर्मकाले तद्यज्ञोपवीतित्वेऽनुज्ञात्र्याऽपि यज्ञोपवीतिता कर्तव्या। तत्प्राचीनावीतित्वे तया प्राचीनावीतिता कर्तव्या। तर्पणं तु विधवाकर्तृकमेव। श्राद्धकर्तृनियमास्तु ऋत्विजोऽनुज्ञाकर्त्र्याश्च समानाः। अथवा विधवा स्वयमेव वैदिकमन्त्रवर्जं सर्वं विधिं कुर्यात्। मन्त्रसाध्यं कर्मापि तूष्णीं कर्तव्यमेव। ब्राह्मणद्वारा श्राद्धप्रयोगेऽपि मन्त्ररहितः प्रयोग इति बहवः। क्षयाह एकोद्दिष्टपक्षे तद्धर्मेण श्राद्धं कुर्यात्। कन्यायाः स्वपितृश्राद्धप्रसक्तावप्येवमेव विधिः। अपुत्रस्य विधवा पत्नी नित्यतर्पणमपि कुर्यात्।

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः।
तत्पितुस्तात्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्॥

इति स्कान्दोक्तेः। अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकर्म समाचरेत्। इति वचनात्। यदि विधवा पूर्तादौ वृद्धिश्राद्धं करोति तदा स्वभर्तृप्रभृतित्रयाणां स्वमात्रादितिसृणां स्वपित्रादित्रयाणां स्वमातामहादित्रयाणां सपत्नीकानां स्वयं प्रतिनिधिद्वारा वा कुर्यात्। इति वाजपेययाजिपद्धतौ। विधिस्तु पूर्वोक्तप्रकारेण। विप्राः षड्विंशतिर्दश वा। पार्वणाद्यजीवने द्वारलोपात्तत्पार्वणलोप एव। इति विधवाकर्तृकश्राद्धम्।

अथानुपनीतकर्तृकश्राद्धम्। पित्रोर्दर्शाब्दिकादिश्राद्धे पुत्रान्तराभावे कृतचूडोऽकृतचूडो वाऽनुपनीतः पुत्रोऽपि श्राद्धं कुर्यात्। तत्र विधिः प्रयोगश्च विधवाकर्तृकश्राद्धोक्तवत्। अनुज्ञाकर्तुः पितुरित्यादिविशेषोऽकृतचूडश्चेत्संकल्पमात्रं कृत्वा सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेत्। अत्र मन्त्रवर्जश्राद्धप्रयोगो बहुसंमतः। इत्यनुपनीतकर्तृकश्राद्धम्।

अथ सकृन्महालयश्राद्धम्। तच्च भाद्रपदकृष्णे प्रतिपदादिनिषिद्धदिनरहिते कार्यम्। तत्र निषिद्धानि—प्रतिपत्षष्ठीसप्तम्येकादशीत्रयोदशीचतुर्दशीतिथयः। रविभौमभृगुवासराः। भरणीकृत्तिकारोहिणीमघा-

---

१ ग. 'क्त्वे प'। २ ग. तं प्रति ब्रू°।

रेवतीनक्षत्राणि । स्वजन्मभं तत्पूर्वोत्तरे च नक्षत्रे इति सिन्धौ । जन्मभं ततो दशममेकोनविंशं च नक्षत्रमिति चन्द्रिकायाम् । गण्डव्यतीपातवैधृतियोगा इति । अस्यापवादो हेमाद्रौ—

अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके ।
तिथिं वारं च नक्षत्रं योगं च न विचारयेत् ॥ इति ।

पक्षमध्यमष्टमी । पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृन्महालयः कार्य इत्युक्तं निर्णयसिन्धौ । कात्यायनोऽपि—

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥ इति ।

तथा—या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।
सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥
तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽशौचं यदृच्छया ।
पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥ इति ।

दाक्षिणात्यास्त्वेवमेवाऽऽचरन्ति । अस्मिन्पक्षे पौर्णमास्यां मृतस्य सकृन्महालयश्राद्धं त्वमावास्यायां कार्यम् । केचिद्भाद्रपदपौर्णमास्यां कार्यमिति वदन्ति तन्न युक्तिसहम् । पौर्णमास्याः कृष्णपक्षीयत्वासंभवात् । षोडशमहालयश्राद्धपक्षे पौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तं षोडशदिनसंपादनं हेमाद्रिणा पाक्षिकमुक्तं तदपि ग्रन्थकारैरनङ्गीकृतम् । अतः शुक्लपञ्चम्यां मृतस्य यथा भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां कुर्वन्ति तथेदमपि शुक्लपञ्चदश्यां मृतस्य कृष्णपञ्चदश्यामेव सकृन्महालयश्राद्धं युक्तमिति । यदा विघ्नवशेन पक्षमध्ये सकृन्महालयश्राद्धं न जातं चेत्तदाऽऽश्विनशुक्लपञ्चमीपर्यन्तं कर्तव्यमिति कौस्तुभे । आश्विनशुक्लपञ्चमीमारभ्याऽऽश्विनकृष्णपञ्चमीपर्यन्तं पूर्वोक्तप्रतिपदादिनिषिद्धरहिते कस्मिंश्चिद्दिने कार्यमिति कमलाकरः । तत्राप्यसंभव आश्विनकृष्णामायां कार्यम् । तत्राप्यसंभवे वृश्चिकसंक्रमणप्रवेशपर्यन्तमपि कार्यम् । एतच्च पितुर्मरणे प्रथमाब्दे कृताकृतमिति सिन्धौ । केचिद्दाक्षिणात्या भाद्रपदकृष्णप्रतिपदि अनुच्छिष्टसंज्ञकं कुर्वन्ति । पठन्ति च—

प्रथमाब्दे प्रोष्ठपद्यां पितुः श्राद्धं कृताकृतम् ।
अनुच्छिष्टं तु नन्दायां प्रोष्ठपद्यां तु कारयेत् ॥ इति ।

तदेतन्महाग्रन्थानुपलम्भाच्चिन्त्यम् । अत्र विश्वे देवा धूरिलोचनसंज्ञकाः । अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धूरिलोचनाविति स्मरणात् ।

अत्र कन्यागत इत्युपलक्षणम्। तेनागतेऽप्यपरपक्षश्राद्धे धूरिलोचनावेव केचित्पुरूरवार्द्रवा एवेति वदन्ति। अपरे तु महालयश्राद्धस्य नित्यत्वे पुरूरवार्द्रवौ। काम्यत्वे धूरिलोचनावित्याहुः।

अथ पितरः। तेषामनेकपक्षत्वेऽपि दाक्षिणात्याचारानुसारेणैवोच्यन्ते। तत्राऽऽदौ पितृपार्वणम्। ततो मातृपार्वणम्। ततः सपत्नमातुरेकोद्दिष्टम्। तदनन्तरं मातामहपार्वणम्। ततो मातामहीपार्वणम्। ततः पत्न्या एकोद्दिष्टम्। तत उपनीतस्य पुत्रस्य। ततो विवाहिताया दुहितुः। ततः पितृव्यमातुलभ्रातॄणां सपत्नीकानां ससुतानां प्रत्येकमेकोद्दिष्टानि। ततः पितृभगिनीमातृभगिन्यात्मभगिनीनां सभर्तृकाणां सापत्यानां प्रत्येकमेकोद्दिष्टानि ततः श्वशुरस्य सपत्नीकस्य ससुतस्यैकोद्दिष्टम्। ततः सपत्नीकस्य गुरोः। ततः शिष्यस्य। तत आप्तस्य। तदनन्तरं विभवे सतीच्छायां च सत्यां स्वामिऋत्विक्पोषकाचार्यजामातृद्रव्यदानां सापत्नमातुः पित्रोश्चैकोद्दिष्टानि। गुर्वादीनां लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति।
एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्याज्यकृदुच्यते॥ इति।

क्रियामुपनयनम्। अत्र पत्न्यादीनां बहुत्वे तावन्ति ज्येष्ठक्रमेणैकोद्दिष्टानि। तथा सपत्नमातॄणामपि। जीवन्मातृकोऽपि सापत्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्वणम्। केचित्पितामह्याः सपत्नीसत्त्वे तस्या अप्येकोद्दिष्टमित्याहुः। एवं प्रपितामह्याः सपत्न्या अपि। अन्ये तु अस्मन्मातृतत्सपत्नीपितामहीतत्सपत्नीप्रपितामहीतत्सपत्नीनाममुकामुकदानामित्याद्युल्लेखेन मातृपार्वण एव संनिवेशः कार्य इति वदन्ति। पितृव्यादीनां जीवत्वे तत्पत्न्यादीनां नोल्लेखः। द्वारलोपात्। एवं पितामह्यादिष्वप्यूह्यम्। एते पितरो महालयश्राद्धे तीर्थश्राद्धे गयाश्राद्धे नित्यतर्पणे च ज्ञेयाः। अत्र पार्वणैकोद्दिष्टविधिना प्रयोगः। प्राधान्यं पार्वणस्यैव। अत एकोद्दिष्टे दैवराहित्येऽपि प्राधान्यानुरोधेन दैवं कर्म भवत्येव। तथैवापराह्णकालोऽपि। यदेकोद्दिष्टधर्मकर्म नाऽऽवाहनादि तद्यथासंभवं कर्तव्यमेव। एकोद्दिष्टे तूष्णीमावाहनमिति कल्पतरुः। इदं श्राद्धमन्नेनैव सपिण्डकं कर्तव्यम्। एक एव पाकः। अत्र वैश्वदेवार्थं द्वावेकं वा ब्राह्मणं निमन्त्र्य पित्रादीनां

---

१ क. ख. °न एव।

प्रत्येकमेकैकं निमन्त्रयेत् । अन्ते च महाविष्ण्वर्थमेकं ब्राह्मणं निमन्त्र्य संपूज्य भोजयेदिति कौस्तुभे । अशक्तौ प्रतिपार्वणमेकैकं प्रत्येकोद्दिष्टमेकैकं निमन्त्रयेत् । तत्राप्यसंभवे यथालाभं निमन्त्र्य यथासंभवं समावेशः कर्तव्यः । यथा । यदा त्वष्टौ विप्रा लभ्यन्ते तदा देवस्थान एकः । पितृपार्वण एकः । मातृपार्वण एकः । सापत्नमातृस्थान एकः । मातामहपार्वण एकः । मातामहीपार्वण एकः । पत्नीस्थान एकः । पुत्रादिस्थान एकः । एवमष्टौ । सप्तपक्षे देवस्थानादिषु षण्णां समावेशः पूर्ववत् । पत्न्यादीनां सर्वेषां स्थान एक इति । षट्पक्षे देवस्थान एकः । पितृपार्वण एकः । मातृपार्वणे सापत्नमातृस्थाने चैकः । मातामहादिपार्वणद्वये द्वौ । पत्न्यादिस्थाने चैक इति । पञ्चपक्षे मातामहमातामहीपार्वणयोरेकः । अन्यत्र षड्विप्रपक्षवदिति । यदा तु चत्वारो विप्रास्तदा देवस्थान एकः । पितृमातृपार्वणयोः सापत्नमातृस्थाने चैकः । मातामहमातामहीपार्वणयोरेकः । पत्न्यादिस्थानेष्वेक इति । यदा तु त्रयस्तदा देवस्थान एकः । पार्वणेषु सापत्नमातरि चैकः । पत्न्यादिष्वेकः । यदा द्वौ विप्रौ लभ्येते तदा देवस्थान एकः । पितृस्थान एकः । एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यान्तान्प्रपूजयेदिति स्मृत्यन्तरात् । यदा त्वेक एव तदा दैवे कृत्वा तु नैवेद्यमित्यादि पूर्वोक्तविधिः । सापत्नमातृबहुत्वे ज्येष्ठादिक्रमेण सर्वासामुल्लेखः । सति विभवे प्रत्येकमेकैकं विप्रं निमन्त्रयेत् । सर्वासां स्थान एकं वा । अत्र परेद्युस्तर्पणम् । सकृन्महालये श्वः स्यादिति वचनात् । एतच्च महालयश्राद्धं पितरि संन्यस्ते पतिते वा जीवति तत्पुत्रेण जीवत्पितृकेणापि पितुः पित्रादीनुद्दिश्य पिण्डरहितं सांकल्पेन विधिना कार्यमिति कमलाकरः ।

भाद्रपदकृष्णपक्षे प्रतिपदादि पञ्चम्याद्यष्टम्यादि दशम्यादि वा दर्शान्तमहरहर्महालयश्राद्धं कार्यम् । एवं करणाशक्तौ पितृमृताहे सकृन्महालयश्राद्धं कार्यम् । तत्प्रयोगः—अपराह्णे देशकालकीर्तनान्ते प्राचीना० अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणाम् । अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदानाम० गो० वसु० णाम् । अस्मत्सापत्नमातुः० दायाः गोत्रायाः वसुरूपायाः । अस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां वसु० पाणाम् । अस्मन्मातामहीमातुःपितामहीमातुःप्रपितामहीनां० दानां गो०

---

१ क. ख. °दीनां पि° ।

व० पाम्। अस्मत्पत्न्याः० दायाः० गोत्राया वसुरूपायाः। अस्मत्पुत्रस्य शर्मणो गोत्रस्य वसु० अस्मद्दुहितुः० दायाः० गोत्राया वसु० अस्मत्पितृव्यस्य शर्मणो गोत्रस्य सपत्नीकस्य ससुतस्य वसुरूपस्य। अस्मन्मातुलस्य शर्मणो गोत्रस्य सपत्नीकस्य ससुतस्य वसुरूपस्य। अस्मद्भ्रातुः शर्मणो गोत्रस्य सपत्नीकस्य ससुतस्य वसु०। अस्मत्पितृभगिन्याः०दायाः० गोत्राया वसु० सभर्तृकायाः सापत्यायाः। अस्मन्मातृभगिन्याः०दायाः०गोत्रायाः सभर्तृकायाः सापत्याया वसु०। अस्मदात्मभगिन्या० दायाः० गो० सभर्तृकायाः सापत्याया वसु०। अस्मच्छ्वशुरस्य शर्मणो गोत्रस्य सपत्नीकस्य सापत्यस्य वसु०। अस्मद्गुरोः शर्मणः गोत्रस्य सपत्नीकस्य सापत्यस्य वसु०। अस्मदाप्तस्य शर्मणो गोत्रस्य सप० साप० वसुरूपस्य। सति विभव इच्छायां च सत्यामृत्विगादीनामपि षष्ठ्यन्तमुल्लेखं कृत्वैतेषां तृप्त्यर्थं सकृन्महालयापरपक्षिकं श्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणैकोद्दिष्टविधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य विप्रनिमन्त्रणादिदर्शवद्देवार्चनान्तं कुर्यात्। पित्रर्चने विशेषः—तत्राऽऽसनप्रदानादि पित्र्ये क्षणः क्रियतामित्यन्तं कृत्वाऽभ्युक्षितायां भुवि दर्भेषु पितृवर्गार्थं पात्रत्रयं मातृवर्गार्थं च पात्रत्रयं दर्भत्रयात्मकपवित्रयुक्तं संस्थाप्य सापत्नमात्रर्थमेकदर्भात्मकपवित्रयुक्तमेकं पात्रं संस्थाप्य मातामहवर्गार्थं मातामहीवर्गार्थं च प्रत्येकं पात्रत्रयं दर्भत्रयात्मकपवित्रयुक्तं संस्थाप्य पत्न्याद्यर्थं प्रत्येकमेकैकमेकदर्भमयपवित्रयुक्तं संस्थापयेत्। तेषु क्रमेणाप आसिच्य शं नो देवीरिति सकृदनुमन्त्र्य तिलोऽसीतिमन्त्रावृत्त्या प्रतिपात्रं तिलानोप्य गन्धपुष्पादि क्षिप्त्वा पितृपात्रं संपन्नमित्यादि यथालिङ्गं क्रमेणाभिमृशेत्। एतादृशस्थले पितृव्यादीनां मन्त्रेषु सपत्नीकशब्दस्य न वा प्रयोगः। किं त्वभिध्यानमात्रम्। एवमुत्तरत्रापि। तिलानादाय, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाञ्शर्मणो गोत्रान्वसुरूपान्। अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीर्दाः, गोत्रा वसुरूपाः। अस्मन्मातामह०पान्। अस्मन्मातामही० हीः० दाः, गोत्रा व० पाः। भवत्स्वावाहयिष्यामीति। अत्रैकोद्दिष्टानां नोल्लेखः। न चाऽऽवाहनम्। पित्रादिवर्गचतुष्टयमात्रस्याऽऽवाहनं कृत्वाऽऽयन्तु न इत्युपस्थायार्घ्यपात्राणि तत्तद्ब्राह्मणाग्रे निधाय स्वधाऽर्घ्या इति मन्त्रावृत्त्या प्रतिविप्रं निवेद्य पितरिदं तेऽर्घ्यमित्यादि तत्तल्लिङ्गकत्यूहेनार्घ्यदानं कृत्वा पितृपात्र एव सर्वपात्रस्थानपः (पां) संस्रवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्र-

१ ग. °स्थान्संस°।